

ԻՐԱՔԻ ՔՐԴԵՐԻ ԴԵՄ «ԱՆՖԱԼ» ԱՐՇԱՎԸ

Նարեկ Մ. Պողոսյան

«Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտ» հիմնադրամ, Հայաստան

Հողվածում ներկայացվում է այն իրողությունը, որ տարածաշրջանային էթնոքաղաքական ակտիվ խմորումների հետևանքով քրդերը ժամանակի ընթացքում հայտնվել են ցեղասպանական տարբեր գործընթացներում՝ մի դեպքում հանդես գալով որպես ոճրագործներ, ականատեսներ, պատահական դիտորդներ (ինչպես եղել է Օսմանյան կայսրությունում հայ, հույն, ասորի և եզդի բնակչության կոտորածների ժամանակ), մեկ այլ ժամանակահատվածում՝ 1987-1989 թթ., հայտնվելով ցեղասպանական բռնությունների թիրախում, երբ Սադամ Հուսեյնի իշխանությունը Հյուսիսային Իրաքի քրդական բնակչության դեմ «Անֆալ» գործողությունն է սկսում, որն ընդհանուր առմամբ ընթանում է ութ փուլով՝ պատճառ դառնալով, որ հազարավոր քրդեր սպանվեն կամ տեղահանվեն:

«Անֆալ»-ի հիմնական տարրերից է եղել արաբացման գործընթացը: Քուրդ բնակչության դեմ հարձակումները հաճախ ուղեկցվել են քիմիական զենքի կիրառմամբ (հատկապես Հալաբջայի վրա հարձակման ընթացքում քաղաքացիական բնակչության շրջանում բազմաթիվ զոհեր են եղել):

Սակայն, 2003 թ.՝ Սադամ Հուսեյնի ռեժիմի տապալումից հետո, առերեսվելով նրա իշխանության իրագործած հանցագործություններին, Իրաքը ոչ միայն «Անֆալ»-ի հարցով դատական գործընթացներ է նախաձեռնել, այլև «Անֆալ» արշավը ճանաչել է որպես ցեղասպանություն: Իրաքի քրդերի շրջանում «Անֆալ»-ի հիշողությունը դարձել է քրդական ազգային ինքնության կարևոր բաղկացուցիչ տարրերից մեկը:

Բանալի բառեր՝ քրդեր, համիդիե զնդեր, Օսմանյան կայսրություն, Իրաքյան Քուրդիստան, ցեղասպանություն, մարդկության դեմ ուղղված հանցագործություններ, իրանա-իրաքյան պատերազմ, քիմիական զենք, Հալաբջա, արաբացում:

Հողվածը ներկայացվել է՝ 02. 02. 2023: Ընդունվել է տպագրության՝ 17. 08. 2023:

The article was submitted on 02. 02. 2023 and accepted for publication on 17. 08. 2023.

Статья поступила 02. 02. 2023 и была принята к публикации 17. 08. 2023.

Ինչպես հղել՝ Նարեկ Մ. Պողոսյան, «Իրաքի քրդերի դեմ «Անֆալ» արշավը», *Ցեղասպանագիտական հանդես* 11, no. 2 (2023), 114-154:

How to cite: Narek M. Poghosyan, “The ‘Anfal’ Campaign against the Kurds of Iraq,” *Ts’eghaspanagitakan handes* 11, no. 2 (2023): 114-154.

Как сослаться: Нарек М. Погосян “Кампания ‘Анфаль’ против курдов Ирака,” *Цехаспанagitakan andes* 11, no. 2 (2023): 114-154.

Ներածություն

Յեղասպանությունները մարդկության պատմության ամենամութ էջերից են, որոնք մի կողմից ցույց են տալիս մարդկային դաժանության խորությունը և չարիքի կարողությունը, մյուս կողմից՝ անջնջելի հետք թողնում տուժած խմբի վրա: Էթնիկ, կրոնական և ռասայական որոշ խմբեր պատմականորեն ավելի խոցելի են եղել հետապնդումների և/կամ ցեղասպանության թիրախ դառնալու տեսանկյունից, սակայն դա չի նշանակում, որ մյուսներն ապահովագրված են այդ ամենից: Եթե հայերի դեմ Օսմանյան կայսրության իրագործած ցեղասպանության ժամանակ քրդերը մասնակցում էին հանցագործության կատարմանը, ապա մեկ այլ դեպքում հենց նրանք են հայտնվում ցեղասպանական գործողությունների թիրախում. պատմության ընթացքում տեղի ունեցած ցեղասպանական բազմաթիվ հանցագործությունների շարքում ողբերգական դրվագներից մեկը Իրաքի քուրդ բնակչության դեմ ուղղված «Անֆալ» անվանումը ստացած ցեղասպանական արշավն է:

Այլ ցեղասպանությունների հետ համեմատության մեջ դիտարկելու առումով կարևոր նշանակություն է ստանում այն հարցի պարզաբանումը, թե պատմական տարբեր փուլերում քրդերն ընդհանրապես ինչ առնչություն են ունեցել ցեղասպանություն երևույթի հետ:

Քրդերը՝ որպես «ցեղասպանությունների ազգ»

Քրդերն իրանալեզու ժողովուրդ են: Բնակվում են հիմնականում Արևմտյան Ասիայի լեռնային հատվածում, որը ներառում է հարավարևելյան Թուրքիան, հյուսիսարևմտյան Իրանը, հյուսիսային Իրաքը և հյուսիսային Սիրիան¹: Քրդական համայնքներ կան Եվրոպայում, ԱՄՆ-ում, Կանադայում և նախկին ԽՍՀՄ երկրներում:

Քրդերենը հնդեվրոպական լեզու է: Ունի մի շարք բարբառներ: Դրանցից ամենատարածվածը քուրմանջին է, որով խոսում է Թուրքիայի և Սիրիայի քրդերի մեծ մասը, ինչպես նաև Իրաքի և Իրանի քրդերի որոշ մասը: Մյուս բարբառը սորանին է, որով խոսում է Իրանի և Իրաքի քրդերի մեծ մասը²: Իրանի Քերմանշահ, Իլամ ու Կորդեստան նահանգների, ինչպես նաև Իրաքյան Քուրդիստանի հարավի (Հարավային Իսանաքին, Ջալավլա և Մանդալի) քրդերի շրջանում ամենատարածված բարբառը փեհլվանին (հարավային քրդերեն) է³: Լաքին և Կորդալին որոշ մասնագետներ հարավային քրդերենի ենթաբարբառներ են համարում⁴, սակայն դրանց

1 Mehrdad R. Izady, *The Kurds: A Concise Handbook* (Washington & London: Taylor & Francis, 1992), 3.

2 Washington Kurdish Institute, “What is Kurdistan?.”

3 Givi Tavazde, “Spreading of the Kurdish Language Dialects and Writing Systems Used in the Middle East,” *Bulletin of the Georgian National Academy of Sciences* 13, no. 1 (2019): 172.

4 “Dialects,” <https://kurdishpeople.org/dialects/>, դիտվել է՝ 09.05.2023:

և փեհլվանիի միջև ընդգծված տարբերություններ կան⁵: Չազա-Գորանին⁶ հյուսիսարևմտյան իրանական լեզուների ենթախումբ է. թեև դրա մեջ մտնող լեզուներն անկախ են քրդերենից, սակայն լեզվակիրների գերակշիռ մասն էթնիկ առումով նույնականանում է որպես քուրդ⁷:

Քրդերի մեծամասնությունը սուննի մահմեդական է. կան նաև այլ կրոնների և կրոնական ուղղությունների հետևորդներ: Մերձավոր և Միջին Արևելքում քրդերը թվաքանակով չորրորդն են արաբներից, պարսիկներից⁸ և թուրքերից⁹ հետո: Մտավոր հաշվարկներով՝ քրդերի թվաքանակը տատանվում է 25-ից մինչև 30 միլիոնի սահմաններում¹⁰: Այնուամենայնիվ, կան նաև գնահատականներ, թե նրանց թիվը հասնում է մինչև 35 միլիոնի¹¹: Իսկ Փարիզի քրդական ինստիտուտն առավել ուռճացված տվյալներ է ներկայացնում՝ նրանց թվաքանակը հասցնելով մինչև 45 միլիոնի¹²: Փաստացիորեն քրդերը Մերձավոր Արևելքում սեփական պետություն չունեցող ամենամեծ ժողովուրդն են¹³:

Մերձավոր Արևելքի այն տարածքները, որտեղ քրդեր են բնակվում, գրեթե միշտ եղել են էթնոքաղաքական ակտիվ խմորումների կիզակետում: Երբեմն քրդերը հայտնվել են ցեղասպանական գործընթացներում՝ հանդես գալով որպես ոճրագործներ, ականատեսներ, պատահական դիտորդներ, փրկողներ, ինչպես եղել է Առաջին համաշխարհային պատերազմի ընթացքում՝ Օսմանյան կայսրությունում հայ, հույն, ասորի և եզդի բնակչության կոտորածների ժամանակ¹⁴. սուլթանական կառավարությունը փորձում էր թույլ չտալ հայ-քրդական հնարավոր համագործակցությունը, որը կարող էր վտանգ դառնալ կայսրության համար: Այդ

5 Erik Anonby, “Atlas of the Languages of Iran: A working classification,” <http://www.iranatlas.net/index.html?module=module.classification>, դիտվել է՝ 09.05.2023:

6 Այս ենթախմբի մեջ մտնում են զազա, գորանի և շաբակի լեզուները: Տե՛ս “Zaza-Gorani,” <https://www.ethnologue.com/subgroup/1700/>, դիտվել է՝ 09.05.2023:

7 David McDowall, *A Modern History of the Kurds* (London: I.B. Tauris, 2021), 11.

8 Պարսիկները կազմում են Իրանի բնակչության կեսը, իսկ առանձին տվյալների համաձայն՝ կեսից ավելին՝ մինչև 61%-ը: Տե՛ս Brenda Shaffer, *Iran is More Than Persia: Ethnic Politics in Iran* (De Gruyter, 2022) 13, 19: Իրանի բնակչությունը 2023 թ. դրությամբ կազմում է ավելի քան 87 մլն: Տե՛ս The World Factbook, “Iran,” <https://www.cia.gov/the-world-factbook/countries/iran/#people-and-society>, դիտվել է՝ 18.05.2023:

9 Թուրքերը Թուրքիայի՝ մոտ 83,5 մլն (2023 թ. տվյալներով) բնակչության 70-75%-ն են կազմում: Տե՛ս The World Factbook, “Turkey (Turkiye),” <https://www.cia.gov/the-world-factbook/countries/turkey-turkiye/#people-and-society>, դիտվել է՝ 18.05.2023:

10 Տվյալները՝ ըստ «Բրիտանիկա» հանրագիտականի: Տե՛ս Encyclopaedia Britannica, “Kurd people,” <https://www.britannica.com/topic/Kurd>, դիտվել է՝ 18.05.2023:

11 Washington Kurdish Institute, “What is Kurdistan?,” <https://dckurd.org/kurdistan/>, դիտվել է՝ 18.05.2023:

12 Kurdish Institute of Paris, “The Kurdish population,” <https://www.institutkurde.org/en/info/the-kurdish-population-1232551004>, դիտվել է՝ 18.05.2023:

13 Jennifer Holleis, “Kurds in the Middle East: Why are they under fire?,” *DW*, November 23, 2022, <https://www.dw.com/en/kurds-in-the-middle-east-why-are-they-under-fire/a-63850573>, դիտվել է՝ 18.05.2023:

14 Elisa von Joeden-Forgey, Thomas McGee, “Editors’ Introduction: Palimpsestic Genocide in Kurdistan,” *Genocide Studies International* 13, no. 1 (2019): 1.

նպատակին հասնելու համար օսմանյան իշխանությունները հպատակ ժողովուրդների միջև պատակտում սերմանելու քաղաքականություն էին վարում (ստացել է «շանը շան միջոցով խեղդելու քաղաքականություն» որակումը): Ուստի սուլթանական կառավարությունը, անընդհատ փոխելով իր դիրքորոշումը, մեկ հովանավորում էր հայերին, մեկ քուրդ ցեղապետերին՝ մտադրություն ունենալով գժտություն հրահրելու միջոցով թուլացնել նրանց¹⁵:

Օսմանյան կայսրության կառավարող վերնախավն այն կարծիքին էր, որ քրդերը կարող են իրեն օգնել Արևմտյան Հայաստանը կայսրության կազմում պահելու հարցում: Թուրքական քարոզչությունը նպատակ ուներ համոզելու քրդերին, թե հայերը նրանց թշամիներն են, որովհետև ցանկանում են եվրոպական պետությունների աջակցությամբ ինքնուրույն պետություն ստեղծել ու քրդերին իրենց ենթարկեցնել¹⁶: Այդկերպ թուրքական իշխանությունները հատուկ պայմաններ էին ստեղծում, որ քրդերը ներթափանցեն հայաբնակ շրջաններ ու վերածվեն մեծամասնության, ինչի հետևանքով քուրդ բեկերի, ֆեոդալ շեյխերի, ցեղային ավագանու տիրապետության տակ է անցնում հայ գյուղացուն պատկանող գույքը¹⁷:

Օսմանյան իշխանությունները միաժամանակ փորձում էին կանխել քուրդ ժողովրդի հնարավոր ազատագրական պայքարի դրսևորումները. փորձ էր արվում քրդերի շրջանում ուժեղացնել մահմեդականության դերը և կրոնական թշամանք բորբոքել հայերի դեմ¹⁸: Քրդերին, ինչպես նաև մյուս մահմեդականներին ներշնչում էին, որ եթե սպանեն անհավատ հայերին, դրախտ կընկնեն: Այսպիսի քաղաքականության հետևանքով քրդական ցեղապետերի ջոկատները մասնակցում էին հայերի ջարդերին ու տեղահանությանը:

Դեռևս 1878 թ. մարտի 3-ին Կ.Պոլսի արվարձան Սան Ստեֆանոյում Ռուսաստանի և Օսմանյան Թուրքիայի միջև կնքված հաշտության նախնական պայմանագրի 16-րդ հոդվածում նշված է. «Բարձր Դուռը պարտավորվում է առանց հապաղելու, հայերով բնակեցված մարզերում տեղական պահանջներից բխող բարելավումներ և բարոփոխումներ իրականացնել և ապահովել վերջիններիս անվտանգությունը քրդերից ու չերքեզներից»¹⁹: Իսկ Սան Ստեֆանոյի պայմանագրի վերանայման նպատակով 1878 թ. հունիսի 13-ից հուլիսի 13-ը հրավիրված Բեռլինի վեհաժողովում

15 Հակոբ Հատիկյան, *Արևմտահայությունն Օսմանյան կայսրության գաղտնի ծառայությունների թիրախում 1878-1923 թթ.* (Երևան, ՀՀ ԱԱԾ գիտաուսումնական կենտրոն, 2016), 86-87:

16 Վահան Բայբուրդյան, *Հայ-քրդական հարաբերությունները Օսմանյան կայսրությունում XIX դարում և XX դարի սկզբին* (Երևան, Հայաստան, 1989), 158:

17 Նիկոլայ Հովհաննիսյան, *Քրդերի մասնակցությունը հայերի ցեղասպանությանը. քրդական գործոնը Արևմտյան Հայաստանի հարցի լուծման հայկական հայեցակարգում* (Երևան, Տիգրան Մեծ, 2016), 52:

18 Գյուլիչեք Գյունել Թեքին, *Ինձ առանց լվանալու կթաղեք: Քրդերը Հայոց ցեղասպանության մասին* (Երևան, Վերնատուն, 2015), 35, 445-446; «Սպանե՛ք յոթ հայի և դրախտ կընկնեք. քրդերի վկայությունները Ցեղասպանության մասին», *Միվիլներթ*, 12 փետրվար 2015, <https://shorturl.at/glrHS>, դիտվել է՝ 18.05.2023:

19 Գևորգ Հարությունյան, «1877-1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմը և Հայկական հարցը Սան Ստեֆանոյի պայմանագրում», *Պատմաբանասիրական հանդես*, no. 2 (2006), 29-30:

ստորագրված դաշնագրի 61-րդ հոդվածում արդեն նշվում է. «Բարձր Դուռը պարտավորվում է անհապաղ իրագործել հայաբնակ մարզերում տեղական կարիքներից բխող բարելավումներ ու բարենորոգումներ, ապահովել հայերի անվտանգությունը չեքեզներից ու քրդերից: Բարձր Դուռը տերություններին պարբերաբար կհաղորդի այն միջոցների մասին, որոնք ինքը ձեռնարկել է այդ նպատակի համար, իսկ տերությունները կհետևեն դրանց կիրառմանը»²⁰:

Փաստորեն քրդերը դիտվում էին որպես հայերի անվտանգությանը սպառնացող գործոն: Այս տեսանկյունից հատկանշական է, որ 1894-1896 թթ. հայերի կոտորածների հարցում քրդերը և հատկապես նրանցից կազմված համիդիե գնդերը²¹ շատ մեծ դերակատարություն են ունեցել²²: 1890-ական թթ. ջարդերից հետո երկիրը լքած տասնյակ հազարավոր հայերի ունեցվածքը օսմանյան իշխանությունները հանձնում էին քուրդ ավատատերերին, ջարդերին մասնակից աշիրեթապետերին, համիդիե գնդերի հրամանատարներին: Դրա հետևանքով նվազում էր հայ բնակչության տեսակարար կշիռը, ուժեղանում հայերի կախվածությունը քրդերից²³: Քրդերի մասնակցությունը հայերի ջարդերին ուժեղ հարված էր նաև քրդական ազգային ազատագրական շարժմանը, քանի որ այդպես նրանք շեղվում են իրենց ազգային խնդրից՝ թուրքական լծի դեմ պայքարից²⁴:

Հայոց ցեղասպանության իրագործման ժամանակ քրդերն Օսմանյան կայսրության իշխանությունների ձեռքում գործիք էին հայերի բնաջնջումն ի կատար ածելու հարցում: Եվ եթե քրդերը գործունե մասնակցություն չունենային Հայոց ցեղասպանության իրագործմանը, ապա երիտթուրքերը լուրջ դժվարություններ կունենային²⁵: Քրդական աշիրեթները աջակցում էին թուրքական գործերին հայերի ինքնապաշտպանությունը ջլատելու հարցում՝ օգնելով նրանց շրջապատել հայկական բնակավայրերը, կոտորել ու կողոպտել հայերին²⁶: Օսմանյան իշխանությունները

20 Լեո, *Հայկական հարցի վավերագրերը* (Երևան, ԵՊՀ հրատ., 2014), 91; “Treaty between Great Britain, Germany, Austria, France, Italy, Russia, and Turkey for the Settlement of Affairs in the East: Signed at Berlin, July 13, 1878,” *American Journal of International Law* 2, no. 4 (1908): 422.

21 1890 թ. նոյեմբերին հրապարակված հրամանագրի հիման վրա՝ Օսմանյան կայսրության սուլթան Աբդուլ Համիդը 1891 թ. ստեղծում է բացառապես քրդերից կազմված հեծելազոր, որի գլխավոր նպատակը կայսրության ողջ տարածքում հայերին կոտորելն էր: Ավելի մանրամասն տե՛ս Ստեփան Պողոսյան, *Քրդերը և Հայկական հարցը* (Երևան, Հայաստան, 1991), 88-94: Henri J. Barkey, Graham E. Fuller, *Turkey’s Kurdish Question* (Lanham/New York: Rowman & Littlefield Publishers, 2000), 8; Joost Jongerden, “Elite Encounters of a Violent Kind: Milli İbrahim Paşa Ziya Gökalp and Political Struggle in Diyarbakir at the Turn of the 20th Century,” in *Social Relations in Ottoman Diyarbakir, 1870-1915*, eds. Jelle Verheij, Joost Jongerden, (Leiden/Boston: Brill 2012), 61, 62;

22 Ավելի մանրամասն տե՛ս Սուրեն Մանուկյան, «Հանցակցությունը որպես համախմբող գործոն. Օսմանյան կայսրությունում 1894-96 թթ. հայերի կոտորածների քրդերի ներգրավման պատճառների հարցի շուրջ», *Ցեղասպանագիտական հանդես* 6, no. 2 (2018), 24-52:

23 Վահան Բայբուրդյան, *Քրդերը, Հայկական հարցը և հայ-քրդական հարաբերությունները պատմության յույսի ներքո* (Երևան, հեղինակային հրատ., 2008), 167:

24 Բայբուրդյան, *Հայ-քրդական հարաբերությունները*, 227:

25 Բայբուրդյան, *Քրդերը, Հայկական հարցը*, 226-227:

26 Կարո Սասունի, *Քիւրտ ազգային շարժումները և հայ-քրտական յարաբերութիւնները: (ԺԵ. դարէն*

շատ շրջաններում անգամ բանտերից ազատ էին արձակում քուրդ հանցագործներին՝ պայմանով, որ նրանք մասնակցեն հայերի կոտորածներին²⁷: Պատահական չէ, որ 1915 թ. մայիսի 24-ին Անտանտի տերությունների՝ Անգլիայի, Ֆրանսիայի և Ռուսաստանի համատեղ հռչակագրում նշված է քրդերի գործողությունների մասին. «Գրեթե մեկ ամիս է, ինչ Հայաստանում քրդերը և թուրքերը օսմանյան իշխանությունների թողություններ և հաճախ օժանդակությամբ, զանգվածային ջարդերի են ենթարկում հայերին: Նման ջարդեր են տեղի ունեցել ապրիլին (սոր տոմարով) Էրզրումում, Ակնում, Բիթլիսում, Մուշում, Սասունում, Ջեյթունում և ողջ Կիլիկիայում: Վանին հարակից շուրջ հարյուր գյուղերի բնակիչներ սպանվել են: Այդ քաղաքում հայկական թաղամասերը շրջափակված են և հարձակումների են ենթարկվում քրդերի կողմից»²⁸:

Բազմաթիվ պատմաբաններ բավական մեծ տեղ են հատկացրել քրդերի հակահայկական գործունեությանը, կոտորածներին մասնակցությանը, 1915 թ. Հայոց ցեղասպանության իրագործման հարցում քրդական գործոնի լուսաբանմանը²⁹: Հայոց ցեղասպանությանը քրդերի մասնակցությունն ընդունում են անգամ քուրդ ժողովրդի ներկայացուցիչները: Քուրդ փաստաբան, գրող Ֆըրաթ Այդընբայան նշում է, որ քրդերը շատ վայրերում եղել են ցեղասպանության իրագործման տեղային բյուրոկրատիան³⁰: Այսինքն՝ ցեղասպանության կազմակերպիչներից շատերը քրդերն են եղել: Իրենց վկայություններում ցեղասպանությանը մասնակցած քրդերը նշում են, որ օսմանյան կառավարությունն իրենց հրամայել էր կոտորել հայերին³¹: Ընդ որում, որոշ հետազոտողներ ընդգծում են, որ երիտթուրքերն իրենց պակասթուրքական ծրագրերի կյանքի կոչման համար նպատակ են ունեցել սկզբից քրդերին օգտագործել որպես գործիք Հայոց ցեղասպանությունն իրագործելու հարցում, ապա ձուլել, իսկ եթե չհաջողվեր, նրանց ևս բնաջնջել³²:

Բազմաթիվ քուրդ առաջնորդներ հետագայում ներողություն են խնդրել հայերից Հայոց ցեղասպանության իրագործմանը քրդերի մասնակցության համար³³: Նույնկերպ

մինչև մեր օրերը) (Պեյրութ, Համազգային, 1969), 216-207:

27 Պողոսյան, *Քրդերը և Հայկական հարցը*, 215:

28 “France, Great Britain and Russia Joint Declaration,” https://www.armenian-genocide.org/Affirmation.160/current_category.7/affirmation_detail.html, դիտվել է՝ 02.05.2023:

29 Հովհաննիսյան, *Քրդերի մասնակցությունը հայերի ցեղասպանությանը*, 25-45:

30 «Ֆըրաթ Այդընբայա. Քրդերը և Հայոց ցեղասպանությունը 8 հարցի միջոցով», <https://akunq.net/am/?p=74606>, դիտվել է՝ 02.05.2023:

31 Թեքին, *Բնձ ստանց լվանալու կթաղեք*, 443-444:

32 Dr. Hussein Tahiri, “The Role of the Kurds in the Armenian Genocide: were they Perpetrators or an Instrument?,”

E Kurd Daily, April 22, 2015, <https://ekurd.net/the-role-of-the-kurds-in-the-armenian-genocide-were-they-perpetrators-or-an-instrument-2015-04-22>, դիտվել է՝ 02.05.2023:

33 Gulisor Akkum, “Kurdish Leaders Apologize for 1915 During Monument Inauguration in Diyarbakir,” *The Armenian Weekly*, September 12, 2013, <https://armenianweekly.com/2013/09/12/kurdish-leaders-apologize-for-genocide-during-monument-inauguration-in-diyarbakir/> (դիտվել է՝ 02.05.2023); “Kurdish apologize for the Armenian genocide,” *Horizon*, May 05, 2015, <https://horizonweekly.ca/en/66924-2/>

և Քրդական վտարանդի խորհրդարանը, որը ստեղծվել է Հաագայում Թուրքիայի և Իրաքի քրդական ընդդիմության ներկայացուցիչների նախաձեռնությամբ՝ քրդական սփյուռքը մոբիլիզացնելու համար, ճանաչել է հայերի և ասորիների դեմ Օսմանյան կայսրության իրագործած ցեղասպանությունը, ընդունել դրանում քրդերի մեղսակցությունը³⁴:

Թաներ Աքչամը նշում է, թե թուրքական կառավարությունը քրդական ցեղերին հայերի դեմ է օգտագործել, քանի որ քրդերը հավակնություններ են ունեցել այն տարածքի նկատմամբ, որը հայերն իրենցն էին համարում: Միաժամանակ, ըստ Աքչամի, քրդական ցեղերը ցանկացել են տնտեսական առավելություններ ստանալ՝ սպանելով հայերին³⁵: Պատահական չէ նաև, որ հայերի դեմ իրագործված ցեղասպանության թեման «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության պատասխանատվության տիրույթից հեռացնելու համար Թալեաթն ամբողջը բարդել է քրդերի վրա՝ կոտորածները ներկայացնելով որպես հայերի և քրդերի հակամարտության հետևանք³⁶:

Ըստ քուրդ ակնաստեսների վկայությունների՝ առաջին հերթին հայերի ունեցվածքին տիրանալու մոլուցքն է վճռական դեր խաղացել, որպեսզի քրդերը մասնակցեն Հայոց ցեղասպանության իրագործմանը³⁷: Եվ դրանով է պայմանավորված, որ «E Kurd Daily» քրդական լրատվականի Մերձավոր Արևելքի հարցերով մեկնաբան դոկտոր Հուսեյն Թահիրին նշում է, որ քրդերը չեն ծրագրել Հայոց ցեղասպանությունը, բայց մեծ դեր են խաղացել դրա իրագործման հարցում, ուստի ապագա մեծ Քուրդիստանը ոչ միայն պարտավոր է պաշտոնապես ճանաչել Հայոց ցեղասպանությունը, այլև հանձնաժողով ձևավորել, որը կհետաքննի քրդերի՝ հայապատկան ունեցվածքի բռնագրավումը: Թահիրիի պնդմամբ՝ ապագա մեծ Քուրդիստանը պետք է մտածի Հայոց ցեղասպանության ժամանակ սպանվածների կամ փրկվածների ժառանգներին փոխհատուցում վճարելու մասին³⁸:

Արձանագրվել են նաև դեպքեր, երբ քրդերը ոչ միայն հրաժարվել են հարձակվել հայերի վրա, այլև փրկել են նրանց³⁹: Որոշ հայեր փրկվել են ցեղասպանությունից քրդերի մոտ թաքնվելու արդյունքում: Քրդերի մի մասն էլ ուղղակի ձեռնպահ մնաց

(դիտվել է՝ 02.05.2023). «Մեր պապերը մասնակցել են հայերի ջարդերին. քուրդ քաղաքապետ», *Միլիլներթ*, 17 դեկտեմբեր 2014, <https://shorturl.at/cInAM>, դիտվել է՝ 02.05.2023:

34 “Parlamenta Kurdistanê Li Derveyi Welat,” April 24, 1996, <http://www.genocide-museum.am/eng/1996.php>, դիտվել է՝ 02.05.2023; “Kurdish Parliament in Exile Recognizes Genocide,” Asbarez, April 29, 1997, <https://asbarez.com/kurdish-parliament-in-exile-recognizes-genocide/>, դիտվել է՝ 02.05.2023:

35 Deniz Serinci, “Kurds and the Armenian Genocide,” *Rudaw*, April 23, 2014, <https://www.rudaw.net/english/middleeast/turkey/23042014>, դիտվել է՝ 02.05.2023:

36 Բայբորթյան, *Հայ-քրդական հարաբերությունները Օսմանյան կայսրությունում*, 319:

37 Թեքին, *Ինձ ասուց լվանալու կթաղեք*, 448-449:

38 Tahiri, “The role of the Kurds in the Armenian Genocide.”

39 Burçin Gerçek, Taner Akcam, “Report on Turks who reached-out to Armenians in 1915,” https://www.raoulwallenberg.net/wp-content/files_mf/1435335304ReportTurkishrescuerscomplete.pdf, դիտվել է՝ 02.05.2023:

կոտորածներին մասնակցելուց, բայց նաև հայերին չօգնեց⁴⁰: Միևնույն ժամանակ, հատկանշական է, որ հարավային շրջաններում քրդերն ավելի քիչ են մասնակցել ցեղասպանությանը⁴¹: Ուորթենտի համալսարանի պրոֆեսոր, Թուրքիայից ծագումով քուրդ Ուդուր Ումիթ Ունգյորն ընդգծում է, որ Հայոց ցեղասպանության ժամանակ քրդերը ն ըմբոստացել են, ն մասնակցել, այդ պատճառով էլ ցեղասպանության ընթացքի վրա դա շատ խորն է ազդել⁴²:

Այլ խմբերի դեմ բռնության գործադրման հարցում քրդերի ներգրավվածության վրա երբեմն ազդել են պատմական հանգամանքները և ուժային հարաբերակցության փոփոխությունները: Քրդերի անգործության վերաբերյալ մեղադրանքներ կան նաև 2014 թ. եզդիների դեմ Իսլամական պետություն ահաբեկչական կազմակերպության իրագործած ցեղասպանության համատեքստում, թե քրդական ուժերը կարող էին այն թույլ չտալ⁴³: Եվ հատուկ ընդգծվում է այն հանգամանքը, որ եզդիների դեմ Իսլամական պետության հարձակմանը հետևել է քրդական փեշմերգա⁴⁴ ուժերի դուրս բերումը⁴⁵:

Իսլամական պետության հարձակումը վերապրած մարդկանց հարցազրույցները վկայում են, որ Իրաքյան Քուրդիստանի իշխանությունները և փեշմերգան իրենց մոլորեցրել են Իսլամական պետությունից եկող սպառնալիքի հարցում, քանի որ պաշտպանություն են խոստացել, սակայն լքել են ու թողել անպաշտպան՝ ահաբեկչական կազմակերպության զինյալների հարձակումներից դեմ հանդիման⁴⁶: Այդուհանդերձ, պետք է նկատի ունենալ նաև այն, որ ի վերջո հենց քրդական փեշմերգայի ուժերն են փրկել Սինջարի լեռներում արգելափակված 10 000 եզդիներին՝ նրանց համար ստեղծելով անվտանգ հեռանալու միջանցք⁴⁷:

40 Պողոսյան, *Քրդերը և Հայկական հարցը*, 232-233:

41 Սասունի, *Քիրստ ազգային շարժումները*, 218:

42 «1915 թ. հետքերով գնացող «Հարյուրամյա ցավը» վերակենդանացած հիշողության ռեժիմն ու այն ընդհատող հիշողության ջարդն է», <https://akunq.net/am/?p=60728>, դիտվել է՝ 02.05.2023:

43 Dana Taib Menmy, “Iraq government not doing enough to heal wounds of Yazidi genocide, says community leader,” *The New Arab*, August 3, 2022, <https://www.newarab.com/news/iraqs-government-not-doing-enough-heal-yazidi-genocide>, դիտվել է՝ 02.05.2023:

44 Փեշմերգան (քրդերենից թարգմանվում է «դեպի մահ գնացողներ», «մահի երեսին նայողներ») Իրաքյան Քուրդիստանի քրդական զինյալ զորամիավորումների ամբողջական անվանումն է:

45 Dave van Zoonen, Khogir Wirya, *The Yazidis Perceptions of Reconciliation and Conflict* (Erbil: Middle East Research Institute, 2017), 10. Rania Abouzeid, “When the weapons fall silent: Reconciliation in Sinjar after ISIS,” European Council on Foreign Relations, 2018, https://ecfr.eu/wp-content/uploads/when_the_weapons_fall_silent_reconciliation_in_sinjar_after_isisFINAL.pdf, դիտվել է՝ 02.05.2023:

46 Christine Van Den Toorn, “How the U.S.-favored Kurds Abandoned the Yazidis when ISIS Attacked,” *The Daily Beast*, April 14, 2017, <http://www.thedailybeast.com/how-the-us-favored-kurds-abandoned-the-yazidis-when-isis-attacked>, դիտվել է՝ 02.05.2023; Ewelina U. Ochab, “Can The Peshmerga Fighters Be Held Liable For Abandoning The Yazidis In Sinjar?,” *Forbes*, Jul 31, 2017, <https://www.forbes.com/sites/ewelinaochab/2017/07/31/can-the-peshmerga-fighters-be-held-liable-for-abandoning-the-yazidis-in-sinjar/?sh=1ce66dae78b1>, դիտվել է՝ 02.05.2023:

47 “Ten thousand Yazidis rescued from Iraq’s Mount Sinjar,” *Middle East Eye*, February 12, 2015, <https://www.middleeasteye.net/news/ten-thousand-yazidis-rescued-iraqs-mount-sinjar>, դիտվել է՝ 02.05.2023; Dexter Filkins, “An Early Success for the Kurds in Sinjar,” *The New Yorker*, December 19, 2014, <https://www.newyorker.com/news/news-desk/early-success-kurds-sinjar>, դիտվել է՝ 02.05.2023:

Ուշագրավ է, որ մեկ այլ ժամանակահատվածում քրդերն իրենք են հայտնվում ցեղասպան բռնությունների թիրախում, երբ Հյուսիսային Իրաքի քրդական բնակչության դեմ սկսվում է «Անֆալ» գործողությունը: Թերևս այսպիսի իրողություններով է այայմանավորված, որ քրդերին անվանել են «ցեղասպանությունների ազգ»⁴⁸:

Իրաքի քրդերի դեմ «Անֆալ» արշավը. ընդհանուր բնութագիր

Իրաքում ապրող քրդերն արյունահեղության են բախվում 1980-ական թթ. իրանա-իրաքյան պատերազմի ժամանակ, երբ Իրաքը քուրդ խաղաղ բնակիչների վրա հարձակում է սկսում՝ քիմիական զենք կիրառելով: Այդ հարձակումը կոչվել է «Անֆալ» արշավ կամ գործողություն (հայտնի է նաև որպես «Անֆալ»-ի ցեղասպանություն կամ քրդերի ցեղասպանություն): Անվանումը վերցված է Ղուրանի 8-րդ գլխի վերնագրից (Ալ Անֆալ)⁴⁹, որը 1986-1989 թթ. Իրաքի կառավարությունն օգտագործվել է որպես ծածկագիր Հյուսիսային Իրաքում քուրդ զինյալների դեմ համակարգված հարձակումների համար⁵⁰:

Իրաքի նախաձեռնած արշավի նպատակն է եղել ոչնչացնել քրդական ապստամբ խմբավորումներին, ինչպես նաև արաբացնել Քիրքուք նահանգի ռազմավարական հատվածների բնակչությանը⁵¹: Ըստ «Human Rights Watch» իրավապաշտպան կազմակերպության տվյալների՝ ութ փուլից բաղկացած ռազմական արշավի հետևանքով սպանվել է 50 000-ից մինչև 100 000 քուրդ⁵²: Այլ գնահատականների համաձայն՝ զոհվել է մինչև 180 000 քուրդ⁵³: Հատկանշական է, որ Իրաքի կատարած գործողությունների ընթացքում (դրանք աչքի են ընկել բյուրոկրատական կազմակերպվածությամբ ու կենտրոնացված գործողություններով և գաղտնիության անսովոր աստիճանով) ավերվել են ավելի քան 1 000 քրդական գյուղեր, ինչպես նաև ոչնչացվել են անասուններն ու այգիները⁵⁴: Միայն 1,5 մլն քուրդ տեղահանվել է Հարավային Իրաք⁵⁵:

«Անֆալ»-ի հարձակումների ժամանակ թիրախավորվել են նաև Իրաքի այլ

48 Kristiina Koivunen, *The Kurds: A Nation of Genocides* (Spånga: Apec Förlag, 2013).

49 Արաբերենից «ալ անֆալ» (الفن الاعمى) թարգմանաբար նշանակում է «ռազմավար» կամ «պատերազմի ավար»: Ղուրանի ութերորդ սուրահի կամ գլխի անունն է: Այն պատմում է, թե ինչպես են Մուհամեդի հետևորդները կողոպտում անհավատների հողերը: Կարծիքներ կան, որ իրաքյան կառավարությունն այս բառն ընտրել է Հյուսիսային Իրաքի քրդերի դեմ արշավի իրագործման համար, քանի որ դրանով իր գործողություններին կրոնական հիմնավորում է տվել:

50 Ofra Bengio, *Saddam's Word: Political Discourse in Iraq* (New York/Oxford: Oxford University Press, 1998), 190.

51 Sherko Kirmanj, Aram Razaat, “The Kurdish genocide in Iraq: The Security-Anfal and the Identity-Anfal,” *National Identities* 23, no. 2 (2021): 163–183.

52 “Q & A: The Anfal Trial,” <https://www.hrw.org/news/2007/06/22/q-anfal-trial>, դիտվել է՝ 02.05.2023:

53 Edward Wong, “Saddam charged with genocide of Kurds,” April 5, 2006, *The New York Times*, <https://www.nytimes.com/2006/04/05/world/05iht-saddam.html>, դիտվել է՝ 02.05.2023:

54 Michiel Leezenberg, “The Anfal Operations in Iraqi Kurdistan,” in *Centuries of Genocide Essays and Eyewitness Accounts*, ed. Samuel Totten, William S. Parsons (New York/London: Routledge, 2004), 375.

55 Paul R. Bartrop, *Encountering Genocide: Personal Accounts from Victims, Perpetrators, and Witnesses*, (Santa Barbara, Ca.: ABC-CLIO, 2014), 190.

վտորամասնությունների համայնքները, այդ թվում՝ ասորիների, շաբակների, իրաքցի թուրքմենների, եզդիների, հրեաների, մանդեաների⁵⁶, իսկ այդ էթնիկ խմբերին պատկանող բազմաթիվ գյուղեր ավերվել են: Տվյալներ կան 2 000 ասորիների թունավոր գազերով սպանելու մասին: Ասորիները կորցրել են 15 պատմական և մշակութային հուշարձաններ ու շինություններ⁵⁷: Հյուսիսային Իրաքի տարածքում առնվազն 31 ասորական գյուղ է ավերվել⁵⁸:

1980-ական թթ. սկզբին Սադամ Հուսեյնն օգտագործում է Իրաքի արարների ու քրդերի միջև տարածայնությունները հակաքրդական տրամադրություններ բորբոքելու համար: Ընդ որում՝ Իրաքի իշխանությունները քրդերի նկատմամբ խտրականությունը հիմնավորում էին այն պնդմամբ, թե նրանք «դավաճանել» են երկրին, քանի որ իրանա-իրաքյան պատերազմի ընթացքում քրդական հիմնական քաղաքական կուսակցություններն օգնել են Իրանին⁵⁹:

Ուշագրավ է, որ Սադամ Հուսեյնի բաասական կառավարությունը նախքան «Անֆալ» գործողությունների ձեռնարկումը առաջին հերթին թիրախավորում է ֆեյլի քրդերին, որոնք շիադավան են և դարեր շարունակ բնակվել են Իրաքի ու Իրանի սահմանային տարածքում՝ Չագրոս լեռների երկու կողմերում: Տարբեր գնահատականների համաձայն՝ Իրաքում ֆեյլի քրդերի թվաքանակը կազմում է 1,5 մլն, սակայն նրանց մեծամասնությունն ապրում է քրդերի վերահսկողության տակ գտնվող տարածքներից դուրս՝ Դիլալա, Խսանաքին և Բադդադ նահանգներում⁶⁰: Իրաքում նրանք տեղական ժամանակ խտրականության էին ենթարկվում, իսկ արդեն 1970-ական թթ. Սադամ Հուսեյնի իշխանությունը նրանց մեղադրում է իրանցի լինելու համար, որի հետևանքով էլ վտարվում են երկրից: 1970-ական թթ. կեսերին Իրաքն Իրան է արտաքսում մոտ 40 000 ֆեյլի քրդերի՝ պնդելով, որ նրանք Իրանի քաղաքացիներ են⁶¹: Բռնաճշումների թիրախ են դառնում հատկապես Բադդադի ֆեյլի քուրդ վաճառականները, քանի որ կարևոր դեր էին կատարում մայրաքաղաքի գործարար համայնքում և վերահսկում էին Իրաքից այլ երկրներ ապրանքների արտահանումը:

56 “KRG says Baghdad accountable for Kurdish “genocide,” *Rudaw*, April 14, 2015, <https://www.rudaw.net/english/kurdistan/140420151>.

57 Sargon Donobed, “Persistent perseverance: a trajectory of Assyrian history in the modern age,” in *Routledge Handbook of Minorities in the Middle East*, ed. Paul S. Rowe (London and New York: Taylor & Francis, 2019), 123.

58 “Anfal... The Brutal Crime against the People of Kurdistan,” <https://pukmedia.com/EN/Details/71954>, դիտվել է՝ 04.05.2023:

59 Madalyn Minnick, “The Anfal Genocide: a Criminally Unknown Genocide that Needs Our Attention, Now,” April 14, 2021, <https://togetherweremember.org/twr-blog/2021/4/14/the-anfal-genocide-a-criminally-unknown-genocide-that-needs-our-attention-now>, դիտվել է՝ 05.05.2023:

60 “In no man’s land; Faili Kurds rally for recognition in Erbil,” *Rudaw*, February 16, 2016, <https://www.rudaw.net/english/kurdistan/16022016>, դիտվել է՝ 02.05.2023:

61 Elizabeth Campbell, “The Faili Kurds of Iraq: Thirty Years Without Nationality,” Refugees International, <https://reliefweb.int/report/iraq/faili-kurds-iraq-thirty-years-without-nationality>, դիտվել է՝ 05.02.2022:

Եվ պատահական չէ, որ նրանց ունեցվածքը կառավարությունը բռնագրավում է⁶²:

1980 թ. Սադամ Հուսեյնը ստորագրում է թիվ 666 որոշումը, որն օրինականացնում է անհրաժեշտության պարագայում Իրաքի քաղաքացիության չեղարկումը և «օտարերկրյա» ծագումով իրաքցիների արտաքսումը: Ըստ այդմ՝ ֆեյլի քրդերը մեղադրվում են դավաճանության և իրաքյան պետությանն անհավատարիմ լինելու համար⁶³: Նույն թվականին Բաղդադում սկսվում է ֆեյլի քրդերի զանգվածային տեղահանությունը, և 220 000 – 300 000 ֆեյլի քրդեր⁶⁴ գրկվում են Իրաքի քաղաքացիությունից ու արտաքսվում Իրան, իսկ նրանց որոշ մասն էլ Իրաքում մնում է առանց քաղաքացիության⁶⁵: Ֆեյլի քրդերի ունեցվածքը բռնագրավվում է, չափահաս տղամարդկանցից շատերը կալանավորվում են և բանտեր ուղարկվում: Հազարավոր ֆեյլի քրդեր էլ խոշտանգվում կամ սպանվում են: Մոտ 10 000 – 20 000 ֆեյլի քրդերի գերեզմաններն այդպես էլ չեն գտնվել⁶⁶: Տեղափոխվելով Իրան՝ ֆեյլի քրդերից շատերը տասնամյակներ շարունակ ապրել են ճամբարներում որպես քաղաքացիություն չունեցող փախստականներ, առանց կրթության և աշխատանքի հասանելիության՝ հակառակ այն հանգամանքին, որ շատերն Իրաքում հարուստ և հաջողակ են եղել: Իրաքից վտարվելուց հետո փոքրաթիվ ֆեյլիներ Իրանի քաղաքացի են դառնում:⁶⁷

Ֆեյլի քրդերի հալածանքներին վերջ է տրվում 2003 թ.՝ ԱՄՆ գլխավորած կոալիցիայի՝ Իրաք ներխուժումից և «Բաաս»-ի գլխավորած ռեժիմի տապալումից հետո. բազմաթիվ փախստականներ վերադառնում են Իրանից Իրաք⁶⁸: Այնուամենայնիվ, Իրաք վերադարձած ֆեյլի քրդերը խնդիրներ են ունենում քաղաքացիություն ստանալու հետ կապված: Թեև 2008 թ. Իրաքի գերագույն դատարանը և 2010 թ. Իրաքի խորհրդարանը պաշտոնապես ճանաչել են ֆեյլի քրդերի ցեղասպանությունը, բայց նրանք դեռևս Իրաքի քաղաքացի չեն և փոխհատուցում չեն ստացել իրենց դեմ կատարված հանցագործությունների համար⁶⁹:

62 Mohammed Ihsan, *Nation Building in Kurdistan: Memory, Genocide and Human Rights* (London/New York: Routledge, 2017), 43, 44.

63 Hanan Jiyad, “The Ethnic Cleansing of Iraqi Fayli Kurds,” <https://irqnow.com/fayli-kurds/>, դիտվել է՝ 06.06.2023:

64 Երբեմն էլ տեղահանվածների ավելի մեծ թիվ է ներկայացվում՝ մինչև 500 000: Տե՛ս Ibrahim Sadiq, *Origins of the Kurdish Genocide: Nation Building and Genocide as a Civilizing and De-Civilizing Process* (Lanham: Lexington Books, 2021), 93:

65 Campbell, “The Faili Kurds of Iraq.”

66 Minority Groups International, “Faili kurds,” <https://minorityrights.org/minorities/faili-kurds/>, դիտվել է՝ 06.06.2023; “KRG ready to establish Feyli affairs center, says PM Barzani,” *Kurdistan24*, May 5, 2023, <https://www.kurdistan24.net/en/story/31367-KRG-ready-to-establish-Feyli-affairs-center,-says-PM-Barzani>, դիտվել է՝ 06.06.2023:

67 “KDP President Barzani proposes establishing a research center of Feyli Kurds,” *Kurdistan24*, May 2, 2023, <https://www.kurdistan24.net/en/story/31343-KDP-President-Barzani-proposes-establishing-a-research-center-of-Feyli-Kurds>, դիտվել է՝ 06.06.2023:

68 Minority Groups International, “Faili kurds.”

69 “PM Barzani condemns genocide of Feyli Kurds,” *Kurdistan24*, May 5, 2023, <https://www.kurdistan24.net/en/story/31349-PM-Barzani-condemns-genocide-of-Feyli-Kurds>, դիտվել է՝ 06.06.2023:

Որոշակի կրոնական ուղղության պատկանող քրդերի հավածանքների ենթարկելուց բացի, իրաքյան իշխանությունները թիրախավորում էին նաև քրդական առանձին ցեղերի ներկայացուցիչների: Օրինակ, 1983 թ. հուլիսի 31-ին իրաքյան գործերն առևանգում են քրդական Բարզանի ցեղի ավելի քան 8 000 ներկայացուցչի՝ հիմնականում՝ տղամարդկանց և տղաների, տանում հարավային Իրաքի անապատներ, սպանում ու թաղում զանգվածային գերեզմաններում: Դա բարզանիների դեմ հավաքական պատժի գործողություն է եղել. նրանց առաջնորդներն ակտիվորեն մասնակցել էին Սադամ Հուսեյնի իշխանության դեմ քրդական ապստամբություններին: Իրաքի գերագույն դատարանը 2011 թ. մայիսի 3-ին 1980-ական թթ. «Բաաս» կուսակցության գլխավորած ռեժիմի կատարած Բարզանի ցեղի ներկայացուցիչների սպանությունները ճանաչում է ցեղասպանություն և մարդկության դեմ ուղղված հանցագործություն: Բարզանի ցեղի դեմ կատարված հանցագործությունները հաճախ դիտարկվում են որպես «Անֆալ» արշավի մաս: Մինչ այժմ բարզանիների երեք զանգվածային գերեզմաններ են հայտնաբերվել Իրաքի, Սաուդյան Արաբիայի և Քուվեյթի սահմանների մերձակայքում: Իրաքի հարավային անապատի շրջանից հայտնաբերել են հարյուրավոր բարզանիների դիերի մնացորդներ, որոնք թաղվել են հյուսիսային Էրբիլ նահանգի Բարզան շրջանում⁷⁰:

Շետաքրքրական է, որ երբ Իրանում իսլամական հեղափոխություն է տեղի ունենում և իշխանության է գալիս գերագույն հոգևոր առաջնորդ Խոմենեին, Իրաքի քրդերի ղեկավարությունն Իրանի հետ համագործակցում է ընդդեմ Բաղդադի կենտրոնական կառավարության: Իրանի հետ քրդերի դաշինքը Սադամ Հուսեյնը լուրջ վտանգ էր համարում, որի միջոցով Իրանը կարող էր առավելություն ստանալ Իրաքի նկատմամբ⁷¹:

Մեծ նշանակություն է ունենում նաև այն հանգամանքը, որ 1987 թ. ընթացքում Իրաքի քրդական խոշոր կուսակցությունները՝ Քուրդիստանի դեմոկրատական կուսակցությունը՝ Մասուդ Բարզանիի գլխավորությամբ, և Քուրդիստանի հայրենասիրական միությունը՝ Ջալալ Թալաբանիի գլխավորությամբ, որոշում են միավորել ուժերը՝ վերջ տալով ներքին վեճերին ու տարածայնություններին: Իրաքյան իշխող ուժերը քրդերին որպես խնդիր էին ընկալում, քանի որ վերջիններս ցանկանում էին ինքնավարություն ստանալ⁷² և հաճախ մարտնչում էին Իրաքի հյուսիսում տեղակայված իրաքյան ուժերի դեմ: Եվ այս իրողությունը հաշվի առնելով՝ Սադամ Հուսեյնը,

70 “Iraqi tribunal rules Barzani killings in 1983 were genocide,” *E Kurd Daily*, May 11, 2011, <https://ekurd.net/mismas/articles/misc2011/5/state5086.htm>; Kurdistan Memory Programme, “The Tragedy of the Missing Barzanis,” <https://kurdistanmemoryprogramme.com/the-tragedy-of-the-missing-barzanis/>, դիտվել է՝ 15.05.2023; Bilind T. Abdullah, “39 years later, “Barzan genocide victims lay to rest,”” *Rudaw*, July 18, 2022, <https://www.rudaw.net/english/kurdistan/310720221>, դիտվել է՝ 15.05.2023; “Remains of Barzan genocide victims to return home,” *Rudaw*, July 18, 2022, <https://www.rudaw.net/english/kurdistan/180720221>, դիտվել է՝ 15.05.2023:

71 Kerim Yildiz, *The Kurds in Iraq: The Past, Present and Future* (London: Pluto Press, 2007), 25.

72 Իրաքյան Քուրդիստանի ինքնավարությունը ճանաչվեց 2005 թ.: Տե՛ս “Iraq’s Constitution of 2005,” https://www.constituteproject.org/constitution/Iraq_2005.pdf?lang=en, դիտվել է 15.01.2023:

որ 1979 թ. դարձել էր Իրաքի նախագահ, 1987 թ. իր գարմիկ Ալի Հասան ալ Մաջիդին նշանակում է «Բասա» կուսակցության «Հյուսիսային բյուրո» (Իրաքյան Քուրդիստան) կոչվող վարչական գոտու գլխավոր քարտուղար⁷³: 1987 թ. ապրիլի 6-ին վերջինս հրապարակում է 18/2396 որոշումը, որով հրամայվում էր Իրաքյան Քուրդիստանում գտնվող անվտանգության կոմիտեների ղեկավարներին մեկ ամսվա ընթացքում բռնագրավել բոլոր «դիվերսանտների» ունեցվածքը⁷⁴:

Միննույն ժամանակ, Մաջիդը խոստանում է «լուծել քրդական խնդիրը և կոտորել դիվերսանտներին»⁷⁵. սկսվում է քրդերի դեմ արշավը: Մաջիդը 1987 թ. առաջին անգամ հրամայում է քրդերի դեմ քիմիական զենք կիրառել՝ մանանեխի գազ (իպրիտ), գարին և VX նյարդապարալիտիկ գազ: Քիմիական զենքի կիրառումն իր գազաթնակետին է հասնում Հալաբջայի վրա հարձակման ժամանակ⁷⁶: Այդ է պատճառը, որ իրաքցի քրդերը Մաջիդին Քիմիական Ալի, ինչպես նաև Քուրդիստանի դահիճ էին անվանում⁷⁷:

«Անֆալ» գործողության իրագործումը

1988 թ. «Անֆալ» գործողությունն ընդհանուր առմամբ ունեցել է ութ փուլ («Անֆալ 1» - «Անֆալ 8»), որոնցից յոթը թիրախավորել են Քուրդիստանի հայրենասիրական միության վերահսկած տարածքները: Իսկ Իրաքյան Քուրդիստանի հյուսիս-արևմուտքում Քրդական դեմոկրատական կուսակցության վերահսկողության տակ գտնվող տարածքները, որոնք վարչակարգը համարում էր ավելի փոքր սպառնալիք, 1988 թ. օգոստոսի վերջին և սեպտեմբերի սկզբին դառնում են «Անֆալ» գործողության վերջին փուլի հիմնական թիրախը:

Առաջին «Անֆալ»-ը

Առաջին «Անֆալ»-ը տևել է 1988 թ. փետրվարի 21-ից մինչև մարտի 18-ը: Իրաքյան առաջին կորպուսն առաջին հերթին գրոհում է Քուրդիստանի հայրենասիրական միության կենտրոնակայանի և դրա՝ Սերգելոու (Վերին հովիտ) և Բերգելոու (Ստորին Հովիտ) բնակավայրերի հրամանատարական կենտրոնների վրա: Իրաքյան զորամիավորումները մարտեր էին վարում հրետանու և օդուժի աջակցությամբ: Մար-

73 Ronen Zeidel, “The Anfal Campaigns against the Kurds (1987-1989): An Internationally Unrecognized Genocide,” *The First International Conference under Genocide, The First International Conference on Nations Under Genocide: Pázmány Péter Catholic University, Salahaddin University-Erbil, 19-21 April 2017, Budapest*, 157.

74 Kaziwa Salih, “Pillage as the Political Economy of the Kurdish Anfal Genocide,” *Genocide Studies and Prevention* 14, no. 3, (2023), 10.

75 Samuel Totten and Paul R. Bartrop, with contributions by Steven L. Jacobs, *Dictionary of Genocide* (Westport, Connecticut, London: Greenwood Press, 2008), vol. 1, 13.

76 Mark Tran, “Iraq executes Chemical Ali,” *The Guardian*, 25 January, 2010, <https://www.theguardian.com/world/2010/jan/25/chemical-ali-execution-iraq-kurd>.

77 Gus Martin, *Essentials of Terrorism: Concepts and Controversies* (London: SAGE, 2011), 93.

տական գործողություններն ընթանում էին 1 154 քառ. կմ տարածքի վրա. քրդական փեշմերգան դիմադրություն էր ցույց տալիս⁷⁸:

Փետրվարի 23-ի վաղ առավոտյան իրաքցիները հարձակվում են բոլոր կողմերից՝ ձերբակալելով Քուրդիստանի հայրենասիրական միության փեշմերգա մարտիկներին: Իսկ երբ իրաքյան ուժերը շարժվում են Բերգելոտում և Սերգելոտում գտնվող Քուրդիստանի հայրենասիրական միության ռազմաբազաներ, քիմիական զենք կրող տանկերն ու ինքնաթիռները հարվածներ են հասցնում Չալապա, Չոխմախ, Գվիզելա, Հալադին և Յախսամար գյուղերի և շրջակա լեռների ուղղությամբ⁷⁹:

Քանի դեռ քրդական փեշմերգան դիմադրում էր, գյուղացիների մեծ մասը թաքնվում էր մոտակա քարանձավներում: Բայց մարտի սկզբին, երբ իրաքյան ուժերը սկսում են մեկը մյուսի հետևից գրավել քրդական գյուղերը, բնակիչները փախչում են, մեծ մասը՝ Իրան: Երեք կողմից շրջապատելով Ջաֆաթիի հովիտը՝ իրաքյան բանակը փախուստի ուղի է թողնում միայն դեպի արևելք և Իրանի սահման⁸⁰:

Հարձակման թեժ պահին Քուրդիստանի հայրենասիրական միությունը որոշում է մեկ այլ ճակատ բացել Իրաքի կառավարության դեմ՝ ուշադրությունը Ջաֆաթիի հովտից շեղելու համար: Մարտի կեսերին Քուրդիստանի հայրենասիրական միության ուժերը, իրանական զորքերի աջակցությամբ, քրդական այլ կուսակցությունների ստորաբաժանումների հետ գրավում են Իրաքի հյուսիսում գտնվող Հալաբջա քաղաքը, որտեղ մոտ 70 000 քուրդ էր բնակվում⁸¹:

Դրան հետևում է Իրաքի կառավարության արձագանքը. 1988 թ. մարտի 16-ին թունավոր գազով հարձակում է սկսվում Հալաբջայի վրա: Իրաքյան գործողություններն ավելի քան 5 000 մարդու մահվան պատճառ են դառնում⁸². նրանց մեծ մասը քաղաքացիական անձինք էին: Գնդակոծման ժամանակ կիրառվում էին նապավն և թունավոր գազեր (VX նյարդապարալիտիկ գազ, զարին, տաբուն և մանանեխի գազ)⁸³: Թեհրանի հիվանդանոց տեղափոխված վիրավորների մեծ մասը տուժել է հատկապես մանանեխի գազի ազդեցությունից⁸⁴:

Ուշագրավ է, որ նախքան գազային հարձակումը Հալաբջան նախօրոք ռմբակոծության է ենթարկվել: Հասան Ալի ալ Մաջիդը ցանկանում էր ռմբակոծության միջոցով կտորել տների դռներն ու ապակիները, որպեսզի գազի տարածման համար

78 Mohammed Ihsan, *Nation Building in Kurdistan*, 85.

79 “Story of Anfal”, <https://kurdistanmemoryprogramme.com/story-of-anfal/>, դիտվել է՝ 03.02.2023:

80 Human Rights Watch, “First Anfal - The Siege of Sergalou and Bergalou, February 23 - March 19, 1988,” <https://www.hrw.org/reports/1993/iraqanfal/ANFAL3.htm>, դիտվել է՝ 10.05.2023:

81 Choman Hardi, *Gendered Experiences of Genocide: Anfal Survivors in Kurdistan-Iraq* (London: Ashgate, 2011), 19.

82 Scott Christianson, *Fatal Airs: The Deadly History and Apocalyptic Future of Lethal Gases that Threaten Our World* (Santa Barbara: ABC-CLIO, 2010), 161.

83 “The Unforgettable Massacre of Halabja,” <https://pukmedia.com/EN/Details/72364>, դիտվել է՝ 07.02.2023:

84 “BBC on This Day | 16 | 1988: Thousands die in Halabja gas attack,” *BBC News*, August 28, 2013, http://news.bbc.co.uk/onthisday/hi/dates/stories/march/16/newsid_4304000/4304853.stm, դիտվել է՝ 07.02.2023:

հնարավորինս քիչ դիմադրություն լիներ⁸⁵: Ընդ որում՝ Մաջիդի վերաբերմունքն այս սպանդին երևում է մի տեսագրության մեջ. նա մի շարք կուսակցական պաշտոնյաների ասում է. «Ես կսպանեմ բոլորին քիմիական զենքով: Ո՞վ է ինչ-որ բան ասելու: Միջազգային հանրությունը...»⁸⁶:

Հարձակման հետևանքով զոհվում են հազարավոր մարդիկ, շատերն էլ հետագայում տարբեր հիվանդություններից ու քաղցկեղից են մահանում: Մոտ 10 000 մարդ կուրանում է և հաշմվում⁸⁷: Բազմաթիվ մարդիկ նյարդաբանական և հոգեբանական խնդիրների առաջ են կանգնում: Քիմիական հարձակման հետևանքները զգացվել են անգամ տարիներ հետո: Եվ պատահական չէ, որ Հալաբջայում և շրջակա վայրերում բնածին արատների դեպքերի կտրուկ աճ է նկատվել⁸⁸:

Երկրորդ «Անֆալ»-ը

Երկրորդ «Անֆալ» գործողությունը տևեց մարտի 22-ից մինչև ապրիլի 1-ը⁸⁹: Նովրուզից հետո իրենց ուժերը վերակազմավորելով՝ իրաքյան ուժերը մարտի 22-ին հարձակման ենթարկեցին Սուլեյմանիայի նահանգում գտնվող Քարադաղը, Բազյանը և Դարբանդիխանը՝ անակնկալի բերելով փեշմերգային⁹⁰:

Քրդական բնակավայրերի թիրախավորումը սկսվում է Սևսենան գյուղի քիմիական գնդակոծմամբ, որը գտնվում է Սուլեյմանիայից 30 կմ հարավ և ծառայում էր որպես Քուրդիստանի հայրենասիրական միության բազա, իսկ հաջորդ օրն արդեն բանակը հարձակում է գործում ցամաքային զորքերի միջոցով⁹¹: Քիմիական գնդակոծման են ենթարկվում նաև Ջաֆարան, Բելեքջար, Մետոյի, Սերքո գյուղերը և Քարա Դաղ լեռը⁹²:

Հարձակման հետևանքով այդ բնակավայրերի բնակիչները փախչում են հյուսիսում գտնվող սարավանջերը՝ հույս ունենալով, որ ի վերջո ապաստան կգտնեն Սուլեյմանիայում: Տարածքի մնացած քրդերը Չերդա լեռից հարավ են փախչում՝ դեպի Գերմիան: Նրանցից ոմանք ձերբակալվում են Քարա Դաղ-Սուլեյմանիա

85 Hamish de Bretton-Gordon, “Remembering Halabja chemical attack,” *Al Jazeera*, March 16, 2016, <https://www.aljazeera.com/opinions/2016/3/16/remembering-halabja-chemical-attack>, դիտվել է՝ 07.02.2023:

86 Glenn Cross, *Dirty War: Rhodesia and Chemical Biological Warfare 1975-1980* (Solihul: Helion and Company, 2017), 2020.

87 Mea Sucato, “Enforcing the Ban on Chemical Weapons,” *Sustainable Development Law & Policy* 6, vol. 3 (2006): 57.

88 By Jim Muir, “Kurds look back with fear,” *BBC News*, July 22, 2002, <http://news.bbc.co.uk/2/hi/middle-east/2138447.stm>, դիտվել է՝ 01.05.2023:

89 Hiltermann Joost, “The 1988 Anfal Campaign in Iraqi Kurdistan,” February 3, 2008, <https://www.sciencespo.fr/mass-violence-war-massacre-resistance/en/document/1988-anfal-campaign-iraqi-kurdistan.html>, դիտվել է՝ 01.05.2023:

90 Ihsan, *Nation Building in Kurdistan*, 85.

91 Kerim Yildiz, *The Kurds in Iraq: The Past, Present and Future*, 28.

92 Choman Hardi, *Gendered Experiences of Genocide*, 19-20.

ճանապարհին: Սուլեյմանիայում և ծայրամասային բնակավայրերում հերթով խուզարկվում էին բոլոր տները: Քարա Դադի բնակիչներից շատերը, որ կարողացել էին փախչել, ձերբակալվում և անհետանում են⁹³:

Թեև այս հարձակումը համեմատաբար կարճ է տևում, սակայն փեշմերգան այս անգամ ավելի ծանր կորուստներ է ունենում, քան առաջին «Անֆալ»-ի ժամանակ: Քուրդիստանի հայրենասիրական միության փեշմերգա մարտիկները ջախջախվել էին լեռներում և փախչում էին խաղաղ բնակիչների հետևից: Այդ ընթացքում իրաքյան զորքերը սկսում են համակարգված կերպով քանդել Քարա Դադի շրջանի բոլոր գյուղերը՝ շարունակելով սարսափահար փախստականների հետապնդումը:⁹⁴ Ի տարբերություն առաջին «Անֆալ»-ի, որի ժամանակ անհետանում էին բազմաթիվ տղամարդիկ և պատանիներ, երկրորդ «Անֆալ»-ի ժամանակ անհետացողների շարքերը համալրվում են հարյուրավոր կանանցով ու երեխաներով⁹⁵:

Երրորդ «Անֆալ»-ը

Երրորդ «Անֆալ»-ի ժամանակ՝ ապրիլի 7-ից 20-ն ընկած ժամանակահատվածում, թիրախավորվել է Գարմիանի շրջանը, որ գտնվում է Սուլեյմանիայի արևելքում՝ Իրանի սահմանից հեռու: Գարմիանի շրջանի լայնատարած հարթավայրերը, ինչպես նաև իրաքյան զորքերի կենտրոնացումը թաքնվելու կամ փախչելու քիչ հնարավորություններ էին թողնում քրդերի համար⁹⁶: Փախչող քուրդ գյուղացիներին իրաքյան բանակն ուղղորդում էր հավաքագրման կետեր, որտեղից նրանք պետք է տեղափոխվեին ռազմագերիների ճամբարներ⁹⁷:

Գարմիանի հյուսիսում գյուղացիներն ավտոբուսներով տեղափոխվում էին Լեյլան, Ալիավա, Քադիբ Քարամ և Չամչամալ քաղաքների հավաքագրման կետեր: Հարավային Գարմիանում նրանց հավաքագրում էին Տուգ Խուրմատուի երիտասարդական կենտրոնում և Քորատուի ամրոցում: Հավաքագրման կետերում արական սեռի գյուղացիներին առանձնացնում էին, բեռնատարներով տեղափոխում անհայտ ուղղություններով ու մահապատժի ենթարկում:⁹⁸:

Իրաքի բանակը մինչև ապրիլի 20-ը գրավում է Իրաքյան Քուրդիստանի գյուղական տարածքների մեծ մասը: «Անֆալ» արշավի այս փուլն ամենակործանարարն է եղել՝ մարտադաշտերում քուրդ զոհերի թվի առումով⁹⁹: Թագաշարը քիմիական

93 Choman Hardi, “The Anfal Campaign Against the Kurds: Chemical Weapons in the Service of Mass Murder,” in *Forgotten Genocides: Oblivion, Denial, and Memory*, ed. René Lemarchand (Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2011), 14.

94 Michael J. Kelly, *Ghosts of Halabja Saddam Hussein and the Kurdish Genocide* (Westport, Conn.: Praeger Security International, 2008), 24-25.

95 Yildiz, *The Kurds in Iraq*, 28.

96 Choman Hardi, *Gendered Experiences of Genocide*, 20.

97 “Story of Anfal.”

98 Նույն տեղում:

99 Mohammed Ihsan, *Nation Building in Kurdistan*, 85.

զենքով ուժակոծված միակ գյուղն է եղել, քանի որ շրջանի հարթավայրային ռելիեֆն ու իրաքյան բանակի խիտ ներկայությունը թույլ չէին տվել թունավոր գազերի մասշտաբային կիրառում¹⁰⁰:

Բազմաթիվ քաղաքացիների անհետացումը և հատկապես ապրիլի 14-ին կանանց և երեխաների կորչելու իրողությունը առանձնահատուկ նշանակություն են ստանում երրորդ «Անֆալ»-ի ընթացքում: Չանգվածային անհետացումը դիտարկվում է տարածաշրջանի ժողովրդագրությունը փոխելու գլխավոր մեթոդներից մեկը: Սադամ Հուսեյնի վարչակարգի գլխավոր նպատակներից մեկն էլ տարածաշրջանի բնակչության համամասնությունը փոխելն է եղել: Պատահական չէ, որ 1988 թ. Իրաքի ռազմական հետախուզության տնօրենի տեղակալ Վաֆիկ ալ Սամարային հայտարարում է. «Էրբիլում կարող ես սպանել կես մլն քրդի, բայց դա ոչինչ չի փոխի. այն դեռ քրդական կլինի: Իսկ Քիրքուքում 50 000 քրդի սպանությունն ընդմիջտ վերջ կտա քրդական գործին»¹⁰¹:

Չորրորդ «Անֆալ»-ը

Չորրորդ «Անֆալ»-ը տեղի է ունենում 1988 թ. մայիսի 3-ից 8-ը Փոքր Չար գետի հովտում, որը Էրբիլ և Քիրքուք նահանգների սահմանն է: Մայիսի 3-ին իրաքցի զինվորականները, Պարսից ծոցում գտնվող Ֆաու թերակղզում Իրանի նկատմամբ երկու շաբաթ առաջ իրենց վճռական հաղթանակով քաջալերված, քիմիական զենքով ավերիչ հարձակում են գործում Ասկար և Գոփթապա գյուղերի վրա¹⁰²: Հարձակումներից հետո մարդիկ սկսում են խուճապահար փախչել, սակայն երբ իրաքյան կողմը կեղծ համաներում է հայտարարում, դուրս են գալիս թաքստոցներից և հանձնվում են: Որոշ գյուղերում իրաքյան ուժերը տղամարդկանց գերեվարելիս բաժանում էին կանանցից, իսկ նրանց պատկանող տները կողոպտում¹⁰³:

1988 թ. մայիսի 4-ին քրդական դիմադրությունը դադարում է, և տարածքը հայտնվում է իրաքյան բանակի վերահսկողության տակ: Հետագա օրերին իրաքյան բանակն այրում է «արգելված գոտու» բոլոր գյուղերը: Չար գետի հյուսիսում նրանք ավերում են Բոգդը, Կանի Բին, Գոմաշինը, Կանի Հանջիրը, Քանիրաշը, Կոխան, Մելա Զիյադը, Սաթուկալան, Քզլուն և Խրաբան, իսկ հարավում՝ Գինաղաջ գետի հարավային մասը, Գըրդ Խաբարը, Ջալամորդը, Մամիշան և Քասրոքը¹⁰⁴:

Մայիսի 5-ին հարձակումն ուղղվում է արևմուտք՝ Շվան գյուղ, որտեղ իրաքյան ուժերը, ինչպես Քուրդիստանի դեմոկրատական կուսակցության և Քուրդիստանի հայրենասիրական միության փեշմերգաների ստորաբաժանումները, բազաներ ունեին: Որոշ գյուղացիների հաջողվում է փախչել, շատերը գերի են ընկնում. շրջանի

100 Choman Hardi, “The Anfal Campaign Against the Kurds,” 116.

101 Hardi, *Gendered Experiences of Genocide*, 20.

102 “Story of Anfal.”

103 Hardi, *Gendered Experiences of Genocide*, 21.

104 “Story of Anfal.”

մի շարք գյուղեր ավերվում են¹⁰⁵: Փոքր Չար գետի հովտում գտնվող գյուղերից անվազն 10 000 քուրդ է անհետանում¹⁰⁶:

Հինգերորդից յոթերորդ «Անֆալ»-ները

Հինգերորդ, վեցերորդ և յոթերորդ «Անֆալ»-ների ընթացքում թիրախավորվում են Էրբիլի շրջանի՝ Իրանի սահմանի մոտ գտնվող Շաքլավա և Ռավանդիզ հովիտները: Երեք հարձակում է լինում. դրանք սկսվում են մայիսի 15-ին և ավարտվում օգոստոսի 26-ին: Այդ հարձակումների ընթացքում գազով թունավորվում են հետևյալ գյուղերը՝ Ուեր, Սերան, Բալխաս, Հիրան, Սմակուլի, Մալական, Շեխ Վասան, Ռաշկի Բանեշան, Կանիբա, Նագանի¹⁰⁷:

Իրաքյան ուժերը գրոհում են մայիսի 15-ից մինչև հունիսի 7-ը: Կառավարությունը մորիլիզացնում է բոլոր գորամասերը: Փեշմերգան ակտիվ դիմադրություն է ցույց տալիս՝ ստիպելով իրաքյան ստորաբաժանումներին նահանջել¹⁰⁸: Հինգերորդ «Անֆալ»-ը հաջողություն չի ունենում, և իրաքյան ուժերի հարձակումը ժամանակավորապես դադարեցվում է. դրա հիմնական պատճառը թերևս Կորակ լեռան շրջակայքում Քուրդիստանի հայրենասիրական միության համառ դիմադրությունն է եղել: Ժամանակավոր զինադադարը պահպանվում է մինչև հուլիսի վերջ¹⁰⁹:

Հուլիսի 26-ին իրաքյան ուժերի հարձակումով սկսվում է վեցերորդ «Անֆալ»-ը, որի ժամանակ դաժան քիմիական ունրակոծության են ենթարկվում Բալխասի, Մալականի, Վարտեի, Հիրանի և Սմաքուլի Գալի հովիտները¹¹⁰: Ռմբակոծություններն ու մարտերը շարաթներ են տևում:

Հուլիսի 30-ին սկսվում է յոթերորդ «Անֆալ»-ը Բալխասի, Բալոկավայի և Խաթեի քիմիական ունրակոծմամբ՝ նպատակ ունենալով հող նախապատրաստելու հաջորդ խոշոր գործողության համար՝ արդեն Բադիսան շրջանում¹¹¹:

Հինգերորդ, վեցերորդ և յոթերորդ «Անֆալ»-ներն իրաքյան զինված ուժերի համար ամենաբարդ գործողություններն են եղել քրդական գյուղերի դեմ՝ հիմնականում Քուրդիստանի հայրենասիրական միության փեշմերգաների կատաղի դիմադրության պատճառով:

105 “Story of Anfal.”

106 Human Rights Watch, “Fourth Anfal—The Valley of the Lesser Zab, May 3-8, 1988,” <https://www.hrw.org/reports/1993/iraqanfal/ANFAL6.htm>, դիտվել է՝ 07.03.2023:

107 Hardi, “The Anfal Campaign Against the Kurds,” 116-117.

108 Ihsan, *Nation Building in Kurdistan*, 88.

109 Human Rights Watch, “Fifth, Sixth and Seventh Anfal: The Mountain Valleys of Shaqlawa and Rawanduz, May 15-August 26, 1988,” https://www.hrw.org/reports/1993/iraqanfal/ANFAL7.htm#P74_25519#P74_25519, դիտվել է՝ 07.03.202:

110 “Story of Anfal.”

111 Նույն տեղում:

Ութերորդ «Անֆալ»-ը

1988 թ. օգոստոսի 20-ին ուժի մեջ է մտնում Իրանի և Իրաքի միջև հրադադարը: Եվ դրանով իրաքյան բանակի ձեռքերն ազատվում են քուրդ ապստամբների դեմ արշավը ավարտին հասցնելու համար¹¹²: Ութերորդ «Անֆալ»-ը տեղի է ունենում օգոստոսի 25-ից սեպտեմբերի 6-ն ընկած ժամանակահատվածում, երբ ավերածություններ են իրագործվում Բադինանի շրջանում, որը Քուրդիստանի դեմոկրատական կուսակցության հենակետն էր: Քիմիական հարձակումները սկսվում են ավելի քան 30 գյուղերի (Ջևա Շքանի, Տուկայի, Գլենասկայի, Բիրջինիի, Տիլաքքուրի, Բարկավրեի, Վիրմեյիի, Բիլեջանեի և Իկմալայի և այլն) վրա, ինչի հետևանքով խուճապի մատնված բնակչությունը զանգվածաբար շարժվում է դեպի թուրքական սահման: Օգոստոսի 26-ին, սակայն, իրաքյան զորքերը փակել էին դեպի Թուրքիա փախուստի ճանապարհը¹¹³: Նրանք, ովքեր կարողանում են անցնել գլխավոր ճանապարհը կամ ավելի մոտ էին գտնվում սահմանին, հասցնում են փախչել, իսկ մյուսները ձերբակալվում և տեղափոխվում են ճամբար: Տղամարդկանց առանձնացնում են մահապատժի ենթարկելու համար, իսկ կանանց կալանավորում Ֆորտ Դուլսոնում, այնուհետև՝ Մոսուլի մոտ գտնվող Սալամիայում մինչև սեպտեմբերի համաներումը¹¹⁴: Ենթադրվում է, որ վերջին «Անֆալ»-ի ժամանակ 65 000 – 80 000 խաղաղ բնակիչ Բադինանի շրջանից փախել է Թուրքիա: Որևէ մեկին թույլ չի տրվում անցնել սահմանը, սակայն երկու օր անց փախստականները, որոնց հետապնդում էր իրաքյան բանակը, այնուամենայնիվ անցնում են Թուրքիա¹¹⁵:

1988 թ. օգոստոսի 29-ին իրաքյան զինվորականները զեկուցում են, որ ավարտին են հասցրել հարձակողական գործողությունները «Անֆալ»-ի վերջին փուլի համար: Սակայն, իրաքյան ուժերի գործողությունները շարունակվում են ևս մեկ շաբաթ, որի ընթացքում հետապնդումների են ենթարկում Բադինանում փրկված քրդերին: Այդ գործողությունների շրջանակներում ավելի քան 13 000 քուրդ ուղարկվում է նոր ճամբար, որ հիմնված էր Դոհուկ քաղաքի մոտ գտնվող Նիզարկա բանտում¹¹⁶: Կալանավորներին պահում էին փոքր, հակասանիտարական խցերում: Իրաքցի սպաները չէին կերակրում բանտարկյալներին և նույնիսկ արգելում էին խմել բանտի բակի ծորակի ջրից: Շատ քուրդ բանտարկյալներ սովից խուսափում են միայն տեղի բնակիչների բարյացակամության շնորհիվ, որոնք պարկերով ուտելիք էին թողնում նրանց համար բանտի ցանկապատի մոտ¹¹⁷:

112 Leezenberg, “The Anfal Operations in Iraqi Kurdistan,” 378.

113 Hardi, “The Anfal Campaign Against the Kurds,” 117.

114 Hardi, *Gendered Experiences of Genocide*, 22.

115 Hardi, “The Anfal Campaign Against the Kurds,” 117.

116 Kelly, *Ghosts of Halabja*, 31.

117 “Story of Anfal.”

«Անֆալ» արշավից հետո տեղի ունեցած գործընթացները

Եվ 1988 թ. սեպտեմբերին Իրաքի կառավարությունը հասնում է իր հիմնական նպատակներին: Քրդական գյուղերն ավերվել էին, և 15-50 տ. բոլոր տղամարդիկ սպանվել կամ ստիպված էին եղել փախչել: Քրդական դիմադրության շարժումը ջախջախվում է, իսկ կողմնակիցները՝ փախչում Իրան: Ամբողջ Իրաքյան Քուրդիստանը Սադամ Հուսեյնի վերահսկողության տակ է անցնում¹¹⁸: Միայն 2 000 գյուղերի ավերումն արձանագրված է Իրաքի կառավարության փաստաթղթերում: Իսկ «Անֆալ» արշավի ընթացքում հողին է հավասարեցվում 4 049 գյուղ¹¹⁹:

1988 թ. սեպտեմբերի 6-ին Սադամ Հուսեյնի կառավարությունը հայտարարում է «ընդհանուր և համապարփակ համաներում բոլոր իրաքցի քրդերին, ինչպես Իրաքի ներսում, այնպես էլ նրա սահմաններից դուրս»¹²⁰: Սակայն հետագայում իրաքյան հետախուզական ծառայություններն ուշիուշով հետևում են բոլոր այն գործողություններին, որոնք կարող էին ուշադրություն հրավիրել «Անֆալ»-ի իրադարձությունների վրա: Իրաքի կառավարության հատուկ զգուշավորությունը, որ ցուցաբերվում էր «Անֆալ»-ի մասին յուրաքանչյուր հիշատակման հարցում, թերևս ցույց է տալիս Սադամ Հուսեյնի մտահոգությունը, որ կմեղադրվի ցեղասպանության իրագործման համար¹²¹:

2003 թ. Սադամ Հուսեյնի իշխանության տապալումից հետո Իրաքյան Քուրդիստանի կառավարությունը և իրաքյան այլ կառույցներ սկսում են որոնել «Անֆալ»-ի հետևանքներն արտացոլող զանգվածային գերեզմանները: Քուրդիստանի նահատակների և «Անֆալ»-ի գործերի նախարարության տվյալների համաձայն՝ մինչ օրս Իրաքի կենտրոնական և հարավային շրջանների անապատում 63 զանգվածային գերեզման է հայտնաբերվել: Այս բացահայտումներից ի վեր միայն 3 737 դի է այդ զանգվածային գերեզմաններից տեղափոխվել և թաղվել Իրաքյան Քուրդիստանում¹²²: Բայց դա անհետացածների միայն մի փոքր հատվածն է, քանի որ տվյալներ կան, որ ցեղասպանության ընթացքում մինչև 100 000 քուրդ է անհետացել¹²³: Անհետացածներ-

118 Hardi, *Gendered Experiences of Genocide*, 22.

119 Kelly, *Ghosts of Halabja*, 32.

120 “Story of Anfal.”

121 Hardi, *Gendered Experiences of Genocide*, 23.

122 “The ‘Anfal’ massacres and ‘genocide’: 179,000 bodies still lie buried in mass graves,” *Medya News*, April 14, 2021, <https://medyanews.net/the-anfal-massacres-and-genocide-179000-bodies-still-lie-buried-in-mass-graves/>, դիտվել է՝ 07.03.2023; Dilshad Anwar, Rikar Hussein, “Iraq Unearths Mass Graves Believed to Contain Kurds Slain in 1987-88,” *VOA*, July 25, 2019, <https://www.voanews.com/a/extremism-watch-iraq-unearths-mass-graves-believed-contain-kurds-slain-1987-88/6172578.html>, դիտվել է՝ 07.03.2023; Kosar Nawzad, “Team finds over 300 Kurdish Anfal victims in southern Iraqi mass grave,” *Kurdistan24*, April 12, 2019, <https://www.kurdistan24.net/en/story/19375-Team-finds-over-300-Kurdish-Anfal-victims-in-southern-Iraqi-mass-grave>, դիտվել է՝ 07.03.2023:

123 Shabaz Jamal, “Anfal Victims Feel Forgotten,” *The Institute for War & Peace Reporting*, <https://iwpr.net/global-voices/anfal-victims-feel-forgotten>; Heather Pringle, “Witness to Genocide,” <https://archive.archaeology.org/0901/etc/iraq.html>, դիտվել է՝ 20.04.2023:

րի մասին հաճախ ասվում է, որ նրանք «անֆալացել» են. այս եզրույթի կիրառումը տարածվել է նաև զանգվածային անհետացման այլ դեպքերի համար¹²⁴:

1991 թ. Իրաքի ոստիկանության գաղտնի փաստաթղթերը (ավելի քան 5 մլն էջ), ինչպես նաև բազմաթիվ տեսաերկեր և ձայներիզներ, որոնք արձանագրում են Սադամ Հուսեյնի՝ Իրաքի նախագահ եղած ժամանակ կատարված վայրագությունները և մարդու իրավունքների ոտնահարման դեպքերը, հայտնվում են քրդական ուժերի ձեռքում, սակայն անվտանգության նկատառումներից ելնելով՝ փաստաթղթերի բնօրինակները փոխանցվում են ԱՄՆ-ին¹²⁵:

ԱՄՆ Սենատի արտաքին հարաբերությունների հանձնաժողովի աջակցությամբ, որը հետամուտ էր լինում փաստաթղթերի պաշտոնական պահպանման գործընթացին, Պենտագոնը 1992 և 1993 թթ. փաստաթղթերը Հյուսիսային Իրաքից տեղափոխում է ԱՄՆ: Պաշտպանության հետախուզության գործակալությունը (Defense Intelligence Agency) լուսապատճենում է դրանք, ապա փոխանցում Վաշինգտոնում գտնվող ԱՄՆ ազգային արխիվի և փաստաթղթավորման ծառայության (U.S. National Archive and Records Service) պահպանմանը¹²⁶: Իսկ 1997 թվականից Կոլորադո-Բոլդերի համալսարանի արխիվները ձեռք են բերում բնօրինակ փաստաթղթերն ու պատճենները¹²⁷: Այդ կերպ հնարավորություն է ստեղծվում, որ Սադամ Հուսեյնի օրոք մարդու իրավունքների զանգվածային խախտման դեպքերի շուրջ խոր հետազոտություններ կատարվեն: Այդ նյութերը «Human Rights Watch» իրավապաշտպան կազմակերպության համար հասանելի են դառնում 1992 թ., ինչի շնորհիվ էլ կազմվում է «Ցեղասպանությունն Իրաքում. «Անֆալ» արշավն ընդդեմ քրդերի»¹²⁸ զեկույցը, որը մանրամասնում է ցեղասպանական գործողության իրադարձությունները¹²⁹: 2009 թվականից Պենտագոնը և հետախուզական համայնքը գիտնականներին թույլ են տալիս հետազոտել լուսապատճենված փաստաթղթերը¹³⁰:

Գաղտնի ոստիկանության փաստաթղթերը 2005 թ. ԱՄՆ կառավարությունը վե-

124 Hardi, *Gendered Experiences of Genocide*, 35; Peter Galbraith, *Saddam's Documents: A Report to the Committee on Foreign Relations, United States Senate* (Washington: U.S. Government Printing Office, 1992), 10.

125 Barton Gellman "U.S. To Airlift Archive of Atrocities out of Iraq," *The Washington Post*, May 19, 1992, <https://www.washingtonpost.com/archive/politics/1992/05/19/us-to-airlift-archive-of-atrocities-out-of-iraq/f9791b28-6a6e-46f6-9a86-07e7f61bd725/>, դիտվել է՝ 20.04.2023:

126 Ferdinand Hennerbichler, Bruce Montgomery, "U.S. Restitution of the Iraq Secret Police Files from Saddam Hussein's Regime Regarding the Kurds in Iraq," *Advances in Anthropology* 5, no 1 (2015): 35.

127 The University of Colorado Boulder, "CU-Boulder Archives Acquires Iraqi Secret Police Files," <https://www.colorado.edu/today/1998/02/03/cu-boulder-archives-acquires-iraqi-secret-police-files>, դիտվել է՝ 20.04.2023:

128 Middle East Watch/Human Rights Watch, *Genocide in Iraq: The Anfal Campaign Against the Kurds*, 1993, <https://www.hrw.org/reports/1993/iraqanfal/>, դիտվել է՝ 20.04.2023:

129 Chenar Chalak, "Thirty-four years on, Anfal survivors still seek compensation," *Rudaw*, April 13, 2022, <https://www.rudaw.net/english/kurdistan/130420225>, դիտվել է՝ 20.04.2023:

130 Bruce Montgomery, "US Seizure, Exploitation, and Restitution of Saddam Hussein's Archive of Atrocity," *Journal of American Studies* 48, no 2 (2014): 559.

րադարձնում է Իրաքին¹³¹: Իսկ 2014 թ. Կոլորադո-Քոլոերի համալսարանը Մուլեյմանիայում գտնվող «Ժին»¹³² արխիվային կենտրոնին բարձր մակարդակի արարողությամբ հանձնում է փաստաթղթերի պատճենները¹³³:

2003 թ.՝ ԱՄՆ-ի գլխավորած կռիվների՝ Իրաք ներխուժումից հետո, Իրաքի հիշողության հիմնադրամը (Iraqi Memory Foundation), որը ստեղծվել է իրաքցի վտարանդի Քանան Մակիայի նախաձեռնությամբ, «Բասա» կուսակցության գրագրությունն է ձեռք բերում: ԱՄՆ պաշտպանության նախարարությունը Մակիային թույլ է տալիս հավաքել փաստաթղթերը այն պայմանով, որ դրանք պահպանի Սադամ Հուսեյնի ռեժիմի օրոք կատարված վայրագություններն ի ցույց դնելու նպատակով¹³⁴:

2005 թ. ԱՄՆ պաշտպանության նախարարությունը փաստաթղթերը տեղափոխում է ԱՄՆ և թվայնացնում: 2008 թ. Մակիան համաձայնության է գալիս Սթենֆորդի Հուվեր ինստիտուտի¹³⁵ հետ և արխիվները հետազոտական նպատակներով փոխանցում նրա պահպանությանը¹³⁶: 2020 թ. օգոստոսին «Բասա» կուսակցության փաստաթղթերը ԱՄՆ-ից հետ են ուղարկվում Իրաք, սակայն Բաղդադը դեռևս դրանց հանրային հասանելիությունը չի ապահովել,¹³⁷ ինչը Հուսեյնի կառավարման օրոք տուժած քրդերի շրջանում դժգոհության առաջացման տեղիք է տալիս: Շրջանառվում է այն պնդումը, թե «Բասա» կուսակցության փաստաթղթերի պահման վայրն անհայտ է¹³⁸:

Արաբացման գործոնը

Արաբացումն «Անֆալ» արշավի հիմնական տարրերից մեկն է եղել: Այն բնութագրվում է որպես ոչ արաբ բնակչության վրա արաբական ազդեցության աճի գործընթաց¹³⁹, որը լեզվական տեղաշարժ էր առաջացնում արաբերենի աստիճանական տարածմամբ,

131 Joseph Sassoon, “Michael Brill, The North Iraq Dataset (NIDS) files: Northern Iraq under Ba’ thist rule, 1968–91,” *Journal of Contemporary Iraq & the Arab World* 14, no 1 (2020): 106, 120.

132 Zheen Center, <https://zheen.org/en/home/>, դիտվել է՝ 20.05.2023:

133 Hennerbichler, Montgomery, “U.S. Restitution of the Iraq Secret Police Files,” 36.

134 Elizabeth Thompson, “Ba’ath Party Archives and the Khmer Rouge Records: The Importance of Cultural Accessibility,” *Honors Projects* (2021), 3, <https://digitalcommons.spu.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1154&context=honorsprojects>, դիտվել է՝ 20.05.2023:

135 Ավելի քան 10 մլն էջ լուսապատճեն և 1 500 վիդեո ֆայլ, որոնք Իրաքի հիշողության հիմնադրամը «Բասա»-ի տարածաշրջանային հրամանատարության շտաբից և այլ աղբյուրներից է հավաքվել, պահվում են Հուվեր ինստիտուտի արխիվում: Տե՛ս Hoover Institution, “Hizb al-Ba’th al-Arabi al-Ishtiraki Records (Ba’th Party Records),” <https://www.hoover.org/library-archives/collections/hizb-al-bath-al-arabi-al-ishtiraki-records-bath-party-records>, դիտվել է՝ 20.05.2023:

136 Thompson, “Ba’ath Party Archives,” 3.

137 “Return of Saddam-era archive to Iraq opens debate, old wounds,” *Rudaw*, September 11, 2020, <https://www.rudaw.net/english/middleeast/iraq/110920203>, դիտվել է՝ 20.05.2023:

138 Omar al-Jaffal, “Iraq’s Baath Party archive location unknown,” *Al-Monitor*, September 21, 2020, <https://www.al-monitor.com/originals/2020/09/iraq-baath-archive-us.html>, դիտվել է՝ 20.05.2023:

139 Dwight F. Reynolds, *Cambridge Companion to Modern Arab Culture* (Cambridge: Cambridge University Press, 2015), 3.

ինչպես նաև ընդօրինակում արաբական այն պետությունների (Ալժիր, Իրաք, Քուվեյթ, Սուդան) վարած քաղաքականությունը, որոնց կառավարություններն ազգայնական դիրք էին բռնել ոչ արաբալեզու փոքրամասնությունների դեմ:

1930-ական և հատկապես 1970-ական թվականներից իրաքյան վարչակազմերը հազարավոր էթնիկ քրդերի և այլ ազգային փոքրամասնությունների տեղափոխում էին Հյուսիսային Իրաքից և այդ տարածքը բնակեցնում արաբներով¹⁴⁰: Քրդերն արտաքսվում էին արաբաբնակ հարավ կամ փախչում լեռնային շրջաններ, իսկ նրանց տները տրվում էին արաբ վերաբնակիչներին: Բացի այդ՝ տեղերում մնացած ոչ արաբ ընտանիքները սահմանափակումների էին բախվում աշխատանքի և սեփականության իրավունքի հարցում: Տեղանուններն արաբացվում էին, իսկ քրդերի ձուլման նպատակով արաբ տղամարդկանց պարզևներ էին տալիս քուրդ կանանց հետ ամուսնանալու դեպքում¹⁴¹:

Այս գործընթացի միջոցով իրաքյան կառավարությունը հնարավորություն է ստանում ամբողջական վերահսկողություն սահմանել Իրաքի հյուսիսում գտնվող հարուստ նավթային ռեսուրսների և գյուղատնտեսական նշանակության հողերի նկատմամբ¹⁴²: Այսինքն՝ այս ամենի միջոցով նաև տարածքային խնդիր էր լուծվում: Նույն նպատակին է միտված եղել Օսմանյան կայսրությունում Հայոց ցեղասպանության իրագործումը: Այնուամենայնիվ, Իրաքի իշխանությունները քրդերին համատարած կերպով բնաջնջելու խնդիր չէին դրել, ինչպես որ Հայոց ցեղասպանության դեպքում է եղել: Պատահական չէ, որ 1915 թ. սեպտեմբերի 16-ին Հալեպի կուսակալությանն ուղարկած հրամանագրում Օսմանյան կայսրության մեծ վեզիր և ներքին գործերի նախարար Թալեաթը գրել է, որ որոշել են բնաջնջել Թուրքիայում բնակվող բոլոր հայերին: «Նրանց գոյությունը պետք է վերջ դրվի որքան էլ միջոցները ողբերգական լինեն: Չպետք է հաշվի առնել ոչ տարիքը, ոչ սեռը և ոչ էլ խղճի խայթը»¹⁴³, – նշվում է հրամանագրում:

1980-ական թթ. արաբացման քաղաքականությունը շարունակվում է նոր թափով, և պատահական չէ, որ մինչև «Անֆալ»-ի իրագործումը՝ 1980-1988 թթ., Իրաքի իշխանությունները 1 650 գյուղ են ավերում¹⁴⁴: 1987 թ. հունիսին Բաղդադը սկսում է ի ցույց դնել իր մտադրությունը, որ սպանելու է բոլոր այն քրդերին, որոնք բնակվում են Հյուսիսային Իրաքի «արգելված» գյուղական տարածքներում¹⁴⁵, հատկապես

140 “Background: Forced Displacement and Arabization of Northern Iraq the Mass Displacement of the mid-1970s”, <https://www.hrw.org/reports/2004/iraq0804/4.htm>, դիտվել է՝ 20.05.2023:

141 Greg Muttitt, *Fuel on the Fire: Oil and Politics in Occupied Iraq* (New York: New Press, 2012), 234.

142 Hania Mufti, *Iraq, Claims in Conflict: Reversing Ethnic Cleansing in Northern Iraq* (New York, NY: Human Rights Watch, 2004), 7.

143 Peter Balakian, *Black Dog of Fate* (New York: Broadway Books, 1998), 170.

144 Hardi, *Gendered Experiences of Genocide*, 15.

145 Դեռևս «Անֆալ»-ի գործողություններին նախորդող շրջանում Իրաքի կառավարությունը Մուլեյմանիա, Էրբիլ և Դուհուկ նահանգների խոշոր գյուղական տարածքները «արգելված տարածքներ» է հայտարարում: Բնակչությանը սովմանահ անելու և հեռանալ դրդելու նպատակով տնտեսական էմբարգո է սահմանվում այդ տարածքների նկատմամբ: Այդտեղ մնացած քուրդ գյուղացիները,

այն գյուղերում, որոնք հարակից էին փեշմերգայի ապստամբների գործունեության կենտրոններին¹⁴⁶: Արաբացման արշավի շրջանակներում է տեղի ունեցել նաև 1987 թ. հոկտեմբերի մարդահամարը, որին չհերկայացած քաղաքացիներն այլևս չեն ճանաչվում որպես Իրաքի քաղաքացիներ: Քուրդ բնակչության մեծ մասը, որ տեղյակ էր մարդահամարից, որոշում է չմասնակցել¹⁴⁷:

Մարդահամարը տեղի էր ունենում թիրախավորված խմբին առանձնացնելու համար, քանի որ մասնակիցներին տրվում էր երկու տարբերակ՝ նույնականանալ որպես արաբ կամ քուրդ: Իսկ իրաքյան կառավարության «արգելված» հոչակած տարածքում ապրողներին «ազգային շարքեր» վերադառնալու հնարավորություն էր տրվում, այսինքն՝ լքել իրենց տները և ընդունել վերաբնակեցումը ճամբարներում կամ կորցնել քաղաքացիությունը: Նրանք, ովքեր մերժում էին վերաբնակեցումը, մեղադրվում էին գինվորական ծառայությունից խուսափելու համար: Իսկ նրանք, ովքեր հրաժարվում էին քաղաքացիությունից, մարդահամարի հրամանագրի համաձայն՝ ենթարկվում էին դասավիճակների նկատմամբ մահապատիժ սահմանող որոշմանը¹⁴⁸:

Ուշագրավ է, որ Իրաքի իշխանությունը մեծ ջանքեր էր գործադրում ցեղասպանական գործողությունների իրական էությունը գաղտնի պահելու և տեղեկատվության հոսքերի նկատմամբ վերահսկողություն պահպանելու համար: 1988 թ. ընթացքում իրաքյան ռադիոն հեռարձակում էր «հերոսական» «Անֆալ» արշավների մասին լուրերը այն համատեքստում, թե իբր դրանք ուղղված են Իրանի դիվերսանտների և նրա հետ համագործակցողների դեմ, և խուսափում քիմիական զենքի կիրառման, քաղաքացիական անձանց տեղահանությունների և մահապատիժների, ինչպես նաև այդ գործողությունների կատարման ժամանակ գյուղերի ոչնչացման մասին որևէ հիշատակում անելու¹⁴⁹:

«Անֆալ» գործողության համատեքստում հատուկ նշանակություն ունի նաև այն հանգամանքը, որ Իրաքի իշխանությունները, Հյուսիսային Իրաքի նավթով հարուստ շրջաններն արաբացնելուն զուգահեռ, ցանկացել են բացառել քրդական

որոնք համարվում էին «դիվերսանտներ», «Իրանի գործակալներ» կամ «դասավիճակներ», ենթարկվում են անկանոն հարձակման: Իրաքի կառավարության 1987 թ. հունիսի 22-ի հրամանում նշվում է, որ «բոլոր այն գյուղերը, որտեղ դեռևս կան դիվերսանտներ, Իրանի գործակալներ և դավաճաններ, անվտանգության նկատառումներից ելնելով՝ կհամարվեն սահմաններից դուրս, որտեղ գործերը կարող են կրակ բացել ըստ ցանկության՝ առանց որևէ հրահանգի»: Ավելի մանրամասն տե՛ս World Peace Foundation “Iraq: Assaults against the Kurds,” https://sites.tufts.edu/atrocitiesendings/2015/09/16/iraq-assaults-against-the-kurds/#_edn8, դիտվել է՝ 18.02.2023; Dina Rizk Khoury, *Iraq in Wartime: Soldiering, Martyrdom, and Remembrance* (Cambridge: Cambridge University Press, 2013), 117-118; “U.S.: Anfal the campaign included poison gas, ‘savage attacks,’” CNN, August 21, 2006, <https://edition.cnn.com/2006/WORLD/meast/08/21/husseini.anfal/>, դիտվել է՝ 18.02.2023:

146 Judith S. Yaphe, “Iraq: Human Rights in the Republic of Fear,” in *Middle East and North Africa: Governance, Democratization, Human Rights*, ed. Paul J. Magnarella (New York: Routledge, 2017), 51.

147 Hardi, *Gendered Experiences of Genocide*, 17.

148 Judith S. Yaphe, “Iraq: Human Rights in the Republic of Fear,” 51.

149 Leezenberg, “The Anfal Operations in Iraqi Kurdistan,” 384.

ինքնության վերածնունդը: Իսկ այդ շրջանների նավթային ռեսուրսները շատ էին անհրաժեշտ Բաղդադին, դրա համար էլ 1988 թ. «Անֆալ»-ի գործողությունների ժամանակ զանգվածային սպանդ են իրագործում նաև նավթով հարուստ Քիրքուկի գյուղերում՝ դատարկելով քրդական բնակչությունից¹⁵⁰: Այս ամենով մեկտեղ՝ պետք է ի նկատի ունենալ, որ քրդերի ունեցվածքին ու հողերին տիրանալու ձգտումը ևս մեծ դերակատարություն է ունեցել նրանց դեմ ուղղված ցեղասպանական արշավը սկսելու գործում:

Դատական գործընթացները

2005 թ. Հաագայի շրջանային դատարանը հոլանդացի Ֆրանս վան Անրաաթին դատապարտում է 15 տարվա ազատազրկման պատերազմական հանցագործությունների, մասնավորապես հումք մատակարարելու համար, ինչը Սադամ Հուսեյնի վարչակազմն օգտագործել էր 1980-1988 թթ. Իրանի հետ պատերազմում՝ թունավոր գազ արտադրելու համար: Իսկ այդ թունավոր գազը կիրառվել է նաև Իրաքի քուրդ բնակչության դեմ, ներառյալ՝ 1988 թ. Հալաբջա քաղաքի վրա հարձակման ժամանակ, որի հետևանքով զոհվել է մոտ 5 000 մարդ: Դատարանը որոշում է, որ 1980-ական թթ. Իրաքում հազարավոր քրդերի սպանությունը ցեղասպանություն է¹⁵¹:

Սակայն 2005 թ. դեկտեմբերի 23-ին Հաագայի շրջանային դատարանն արդարացնում է մեղադրյալին ցեղասպանության իրագործման մեղսակցության հարցում՝ անբավարար ապացույցների պատճառով՝ դատապարտելով միայն ռազմական հանցագործությունների իրագործմանը մեղսակցելու համար¹⁵²: Հետաքրքրական է, որ 2003 թ. Վան Անրաաթը հարցազրույցում խոստովանում է, որ քիմիական նյութեր է մատակարարել, սակայն պնդում է, որ չի իմացել, թե դրանք նախատեսված են եղել Իրաքի համար և օգտագործվելու էին թունավոր գազ արտադրելու համար¹⁵³:

Անրաաթը բողոքարկում է Հաագայի շրջանային դատարանի որոշումը Նիդերլանդների վերաքննիչ դատարանում: Բայց նրա բողոքը մերժվում է, և Վերաքննիչ դատարանը նրա պատիժը երկու տարով երկարաձգում է՝ դատապարտելով 17 տարվա

150 Joost Hiltermann, “Kirkuk and the Kurds: A Difficult Choice Ahead, International Crisis Group,” *International Crisis Group*, May 22, 2007, <https://www.crisisgroup.org/middle-east-north-africa/gulf-and-arabian-peninsula/kirkuk-and-kurds-difficult-choice-ahead>, դիտվել է՝ 18.02.2023; “Iraq: Fixing Security in Kirkuk,” International Crisis Group, Middle East Report N°215, June 15, 2020, <https://icg-prod.s3.amazonaws.com/215-iraq-fixing-security-in-kirkuk.pdf>, դիտվել է՝ 18.02.2023:

151 “Killing of Iraq Kurds ‘genocide,’” *BBC News*, December 23, 2005, <http://news.bbc.co.uk/2/hi/europe/4555000.stm>, դիտվել է՝ 18.02.2023; Ian Traynor, “‘Dutch Chemical Ali’ on trial for genocide,” *The Guardian*, March 19, 2005, <https://www.theguardian.com/world/2005/mar/19/iraq.iantraynor>, դիտվել է՝ 18.02.2023:

152 “Public Prosecutor v. Frans Cornelis Adrianus van Anraat,” District Court of The Hague, The Netherlands, The International Crimes Database, <https://www.internationalcrimesdatabase.org/Case/178>, դիտվել է՝ 05.06.2023:

153 “Dutchman jailed for 17 years over Iraq poison gas,” *Reuters*, May 9, 2007, <https://www.reuters.com/article/us-dutch-iraq-sentence-idUSL0970477820070509>, դիտվել է՝ 18.02.2023:

ազատագրված¹⁵⁴: Պատժի խստությունը բացատրելիս Վերաքննիչ դատարանն անդրադառնում է հանցագործությունների լրջությանը, ամբաստանյալի զգալի ներդրմանը և զոհերի հանդեպ նրա զղջման կամ կարեկցանքի բացակայությանը¹⁵⁵: Վերջնական բողոքարկման ժամանակ Նիդերլանդների գերագույն դատարանն անփոփոխ է թողնում դատավճիռը, սակայն նվազեցնում ազատագրվումը մինչև 16 տարի 6 ամիս՝ հաշվի առնելով դատավարության երկարատևությունը¹⁵⁶:

2005 թ. սեպտեմբերի 6-ին իրաքյան հեռուստատեսությամբ հեռարձակված հարցազրույցում քուրդ քաղաքական գործիչ, Իրաքի նախագահ Ջալալ Թալաբանին հայտարարում է, որ դատավորները Սադամ Հուսեյնից ուղղակիորեն խոստովանություններ են կորզել, որ իր իշխանության ժամանակ պատվիրել է զանգվածային սպանոց և այլ հանցագործություններ, և արժանի է մահվան: Սակայն երկու օր անց Սադամ Հուսեյնի փաստաբան Խալիլ Դուլեյմին հերքում է՝ ասելով, որ ոչ մի խոստովանություն չկա¹⁵⁷:

2006 թ. ապրիլի 4-ին Իրաքի բարձրագույն քրեական դատարանը Սադամ Հուսեյնին և վեց համամարաստանյանների¹⁵⁸ մեղադրում է 1980-ական թթ. վերջին իրաքցի քրդերի դեմ «Անֆալ» արշավի շրջանակներում ցեղասպանության իրագործման համար՝ նշելով, որ Հուսեյնը 1988 թ. ձգտել է ոչնչացնել քուրդ ժողովրդին. այդ ընթացքում զինվորականները սպանել են առնվազն 50 000 քուրդ խաղաղ բնակչի և ավերել 2000 գյուղ¹⁵⁹: Վանդերբիլթի համալսարանի իրավունքի պրոֆեսոր Մայքլ Նյուտոնը, որ 1980-ական թթ. Հյուսիսային Իրաքում է եղել, դատավարության ընթացքում ներկայացնում է «Անֆալ»-ի ոճրագործությունների 9 312 էջ կազմող ապացույցները: Դրանցից ամենաապշեցուցիչը կործանումից առաջ և հետո քրդական գյուղերի արբանյակային պատկերներն են, որոնք ցույց են տալիս, որ 2 000 գյուղ բոլորովին

154 “Public Prosecutor v. Frans Cornelis Adrianus van Anraat,” Court of Appeal of The Hague, The Netherlands, The International Crimes Database, <https://www.internationalcrimesdatabase.org/Case/168>, դիտվել է՝ 05.11.2022:

155 Harmen Van der Wilt, “Genocide v. War Crimes in the Van Anraat Appeal,” *Journal of International Criminal Justice* 6, no. 3 (2008): 557.

156 “Conviction of Frans Van Anraat for Supplying Raw Materials for Mustard Gas to the Saddam Hussein Regime,” <https://mm-law.com/vananraat>, դիտվել է՝ 05.06.2023:

157 “Lawyer denies Saddam confession,” *BBC News*, September 8, 2005, http://news.bbc.co.uk/2/middle_east/4225182.stm, դիտվել է՝ 18.02.2023:

158 «Անֆալ»-ի գործով ցեղասպանության համար մեղադրվող վեց ամբաստանյալներն էին Ալի Հասան ալ Մաջիդը (Քիմիական Ալի), Սուլթան Հաշիմ Ահմադ ալ Թալը (Իրաքի բանակի նախկին գեներալ, որ ղեկավարել է ռազմական ուժերն «Անֆալ» արշավի ժամանակ), Հուսեյն Ռաշիդ Մուհամեդը (Իրաքի բանակի նախկին հրամանատար, որ վերահսկել է «Անֆալ» արշավի գործողությունները), Սաբիր ալ Դուրին («Բասսա» կուսակցության նախկին պաշտոնյա, որ մեծ դեր է խաղացել «Անֆալ» արշավի ծրագրման և իրագործման գործում), Ֆարհան Մուրաբ Սալեիր (ռազմական հետախուզության նախկին աշխատակից, որ ներգրավված է եղել «Անֆալ» արշավում), Թահեր Թաուֆիք ալ Անին (հետախուզության նախկին աշխատակից, որ ներգրավված է եղել «Անֆալ» արշավում):

159 Edward Wong, “Hussein Charged with Genocide in 50,000 Deaths,” *The New York Times*, April 5, 2006, <https://www.nytimes.com/2006/04/05/world/middleeast/hussein-charged-with-genocide-in-50000-deaths.html>, դիտվել է՝ 18.02.2023:

ավերվել է¹⁶⁰: Դատախազները ցույց են տալիս ռազմական հետախուզության, նախագահի գրասենյակի և զինվորական հրամանատարների հուշագրերը, որոնցում մանրամասն ներկայացված են մանանելի գազի և նյարդապարալիտիկ քիմիական նյութերի կիրառման հրամանները¹⁶¹: Մյուս կողմից էլ ամբաստանյալները վկայում են, որ «Անֆալ»-ի հարձակումների ժամանակ օրինական ռազմական թիրախներ են եղել քուրդ պարտիզանները, որոնք 1980-1988 թթ. իրանա-իրաքյան պատերազմի վերջին փուլում անցել էին Իրանի կողմը¹⁶²: Նրանց պնդմամբ՝ իրենց իրական շարժառիթը Հյուսիսային Իրաքում իրանցիներին հաղթելն է եղել:

Այնուամենայնիվ, «Անֆալ»-ին վերաբերող դատավարությունն առանձին պետք է լիներ 1982 թ. Դուջեյլի կոտորածը քննող դատավարությունից: Դեռ 2005 թ. հուլիսին Սադամ Հուսեյնը կանգնում է Իրաքի հատուկ տրիբունալի առաջ: Դատավարության ընթացքում նրան մեղադրանք է առաջադրվում մարդկության դեմ հանցագործությունների իրագործման մասով՝ 1982 թ. իր դեմ կատարված մահափորձից հետո Դուջեյլ քաղաքում 148 շիա տղամարդկանց սպանելու համար¹⁶³: Սակայն նախկին նախագահն Իրաքի հատուկ տրիբունալում իրեն մեղավոր չի ճանաչում: 2006 թ. նոյեմբերի 5-ին Հուսեյնն ու ևս երկու մեղադրյալ մեղավոր են ճանաչվում մարդկության դեմ հանցագործությունների կատարման համար¹⁶⁴: 2006 թ. դեկտեմբերի 30-ին Բաղդադի հարավ-արևելյան արվարձանում Սադամ Հուսեյնը մահապատժի է ենթարկվում՝ կախաղան բարձրացվելով. հաջորդ օրը հուղարկավորվում է իր ծննդավայրում՝ Տիկրիտ քաղաքի մոտ գտնվող Ալ Աուջա գյուղում¹⁶⁵:

Սադամ Հուսեյնի, նրա զարմիկ Ալի Հասան ալ Մաջիդի և հինգ այլ համամբաստանյալների գործով՝ «Անֆալ»-ի դատավարությունը սկսվում է 2006 թ. օգոստոսի 21-ին: Նրանք մեղադրվում էին 1988 թ. «Անֆալ» արշավը ծրագրելու և իրագործելու համար, ինչը ներառել է լայնածավալ և համակարգված հարձակումների շարք՝ ուղղված Հյուսիսային Իրաքի քրդական բնակչության դեմ: Ըստ Իրաքի տրիբունալի գլխավոր դատախազի՝ իրաքյան ուժերը բազմիցս օգտագործել են քիմիական զենք, սպանել մինչև 182 000 խաղաղ բնակչի, բռնի տեղահանել

160 “Michael Newton, Leading Genocide Expert, Discusses the Trials of Saddam Hussein at Stanford Law School,” *The Stanford Review*, April 30, 2009, <https://stanfordreview.org/michael-newton-leading-genocide-expert-discusses-t/>, դիտվել է՝ 18.02.2023:

161 “FACTBOX-Key facts about Iraq’s Anfal trial,” *Reuters*, June 27, 2007, <https://www.reuters.com/article/uk-iraq-anfal-idUKL236644520070624>, դիտվել է՝ 18.02.2023:

162 Ross Colvin, “Iraqi court to give verdict in Anfal genocide trial,” *Reuters*, June 23, 2007, <https://www.reuters.com/article/uk-iraq-anfal-idUKCOL33751120070623>, դիտվել է՝ 18.02.2023:

163 Claudia Martin, *The Iraq War* (New York: Cavendish Square Publishing, 2017), 20.

164 “Timeline: Saddam’s Dujail trial,” *Al Jazeera*, November 5, 2006, <https://www.aljazeera.com/news/2006/11/5/timeline-saddams-dujail-trial>.

165 *The Iraq War 2003-2011* (US Defense Department, 2012), 74; “Saddam buried overnight in the home village: elder” January 21, 2007, *Reuters*, <https://www.reuters.com/article/us-iraq-saddam-burial-idUKKHA02827520061231>, դիտվել է՝ 20.05.2023:

հարյուրհազարավոր քրդերի և գրեթե ամբողջությամբ ավերել տեղական ենթակառուցվածքները¹⁶⁶:

Սադամ Հուսեյնի համախոհները հերքում էին մեղադրանքները: Սուլթան Հաշիմ ալ Թալբ, որ «Անֆալ»-ի հարձակման օպերատիվ խմբի հրամանատարն է եղել և իրաքյան բանակի առաջին կորպուսի ղեկավարը, դատարանին փորձում է հավաստիացնել, որ իրաքյան զինված ուժերի նպատակը եղել է զինված խմբավորումների դեմ պայքարելը, այլ ոչ թե խաղաղ բանկիչներին հետապնդելը: Իսկ ռազմական հետախուզության տնօրեն Սարիր ալ Դուրին էլ նշում է, որ իրենց նպատակն է եղել Հյուսիսային Իրաքը մաքրել իրանական զորքերից¹⁶⁷:

Սկզբում Սադամ Հուսեյնը և Ալի Հասան ալ Մաջիդը մեղադրվում էին ցեղասպանության, ռազմական հանցագործությունների և մարդկության դեմ հանցագործությունների համար: Մեղադրող կողմը նշում է, որ այն գործողությունը, որ կատարվել է զանգվածային սպանությունների, օդային ռմբակոծությունների, գազային հարձակումների, գյուղերի ոչնչացման և գյուղերից դեպի քաղաք քրդերի տեղահանման միջոցով, ցեղասպանություն է¹⁶⁸: Մարդկության դեմ ուղղված հանցագործությունների մասով նրանք մեղադրվում էին դիտավորյալ սպանությունների, ստրկության և ապօրինի բանտարկության համար: Սադամ Հուսեյնը մեղադրվում է ռազմական մի շարք հանցագործությունների համար, օրինակ՝ որ միտումնավոր հարձակվել է ոչ ռազմական շենքերի և խաղաղ բնակիչների վրա, ապօրինաբար բռնագրավել և ոչնչացրել նրանց գույքը¹⁶⁹: Ի տարբերություն Դուջեյլի կոտորածի դատավարության՝ «Անֆալ»-ի դատավարությունը ներառում է ականատեսների և մեծ քանակությամբ փաստագրական ապացույցների ներկայացում: Այնուամենայնիվ, քանի որ Սադամ Հուսեյնի մահապատիժը նախքան «Անֆալ»-ի դատավարության ավարտը 2006 թ. դեկտեմբերի վերջին արդեն իրագործվել էր, նրա դեմ գործը կարճվում է¹⁷⁰: Հուսեյնին կախաղան բարձրանալուց ինը օր անց դատարանի առաջին հանձնարարականը լինում է նրա դեմ ուղղված բոլոր մեղադրանքները հանելու մասին¹⁷¹: Ուստի Մաջիդը միայնակ է առերեսվում ցեղասպանություն իրագործելու մեղադրանքին: Իսկ մյուս հինգ ամբաստանյալները մեղադրվում են ռազմական հանցագործությունների և մարդկության դեմ ուղղված հանցագործությունների իրագործման համար: Մաջիդը

166 International Center for Transitional Justice, “The Prosecution Witness and Documentary Evidence Phases of the Anfal Trial,” 3, <https://www.ictj.org/sites/default/files/ICTJ-Iraq-Anfal-Tribunal-2006-English2.pdf>, դիտվել է՝ 18.02.2023:

167 Mark Oliver, “Saddam co-defendants deny Anfal genocide,” *The Guardian*, August 22, 2006, <https://www.theguardian.com/world/2006/aug/22/iraq.markoliver>, դիտվել է՝ 10.05.2023:

168 Michael Howard, “Saddam refuses to plead in Kurd genocide trial,” *The Guardian*, August 22, 2006, <https://www.theguardian.com/world/2006/aug/22/iraq.warcrimes>, դիտվել է՝ 10.05.2023:

169 Lionel Beehner, “Phase Two in the Saddam Trial,” <https://www.cfr.org/backgrounder/phase-two-saddam-trial>, դիտվել է՝ 10.05.2023:

170 Hardi, *Gendered Experiences of Genocide*, 24.

171 “Genocide Charges Against Saddam Dropped”, *CBS News*, January 8, 2007, <https://www.cbsnews.com/news/genocide-charges-against-saddam-dropped/>, դիտվել է՝ 10.05.2023:

նույնիսկ ներողություն չի խնդրում իր արարքների համար՝ դատարանին ասելով, որ հրամայել է ոչնչացնել քրդական և ասորական գյուղերը, քանի որ դրանք «լի են եղել Իրանի գործակալներով»¹⁷²:

Ուշագրավ է, որ դատարանի վճիռներից մեկում նշվում է, որ ցեղասպանության հանցագործությունը քուրդ ազգի դեմ իրագործվել է երկու մոտեցմամբ՝ նախ՝ քիմիական զենքի կիրառմամբ (ոչ սովորական զենքեր) և ապա՝ «Անֆալ» արշավների անցկացման մեթոդի կիրառմամբ¹⁷³:

2007 թ. հունիսի 24-ին դատարանը մահապատժի է դատապարտում Մաջիդին և պաշտպանության նախկին նախարար Սուլթան Հաշեմ Ահմեդին «Անֆալ»-ի իրագործման հարցում նրանց դերակատարության համար: Մաջիդի դատավճիռը պետք է ի կատար ածվեր հոկտեմբերի 16-ին, սակայն հետաձգվում է Ահմեդի մահապատժի շուրջ վեճի պատճառով: Իրաքի որոշ բարձրաստիճան ղեկավարներ և ամերիկացի հրամանատարներ ցանկանում են խնայել նրան¹⁷⁴: Մասնավորապես Իրաքի նախագահ Ջալալ Թալաբանին դեմ էր արտահայտվում պաշտպանության նախկին նախարար Սուլթան Հաշիմ Ահմեդին կախաղան հանելու որոշմանը՝ համոզմունք հայտնելով, որ նրան պետք է խնայել, քանի որ մահվան սպառնալիքի տակ է կատարել Հուսեյնի հրամանները և պաշտոնական կապի մեջ է եղել քրդական համայնքի հետ¹⁷⁵:

Ի վերջո նախագահական խորհուրդը հրաժարվում է վավերացնել մահապատժի որոշումը: Իսկ արդեն 2018 թ. Իրաքի խորհրդարանի խոսնակ Սալիմ ալ Ջաբրուրին կոչ է անում Իրաքի իշխանություններին ներում չնորհել Սադամ Հուսեյնի պաշտպանության նախկին նախարարին առողջական վիճակի վատթարացման պատճառով¹⁷⁶: Նախկին նախարարը Նասիրիայի բանտից տեղափոխվում է Բաղդադի բանտ, որտեղ էլ 2020 թ. ամռանը սրտի կաթվածից մահանում է¹⁷⁷:

Իսկ Մաջիդը 2008 թ. դեկտեմբերի 2-ին ևս մեկ անգամ դատապարտվում է մահապատժի, բայց այս անգամ՝ 1991 թ. Պարսից ծոցի պատերազմին հաջորդած ապստամբության ժամանակ 20 000 – 100 000 շիա մահմեդականների սպանության գործում դերակատարություն ունենալու համար¹⁷⁸:

172 “Death sought for ‘Chemical Ali’,” *BBC News*, April 2, 2007, <http://news.bbc.co.uk/2/hi/middle-east/6518319.stm>, դիտվել է՝ 10.05.2023:

173 Iraqi High Tribunal, Second Criminal Court, Bagdad, No.: 1/Second Criminal/ 2006 Date: 2007 June 24, p. 19, https://kc-interlaw.org/web/viewer.html?file=https://images.kc-interlaw.org/root/root/images/142182021_anfal-first-instance-eng.pdf, դիտվել է՝ 10.01.2023:

174 Nada Bakri, “Hussein Aide ‘Chemical’ Ali Executed in Iraq,” *The New York Times*, January 25, 2010, <https://www.nytimes.com/2010/01/26/world/middleeast/26execute.html>, դիտվել է՝ 10.05.2023:

175 “Iraqi president opposes minister’s hanging,” *The Irish Times*, September 8, 2007, <https://www.irishtimes.com/news/iraqi-president-opposes-minister-s-hanging-1.960479>, դիտվել է՝ 10.05.2023:

176 “Iraqi Parliamentary Speaker seeks pardon for Saddam Hussein’s Defense Minister,” <https://www.kurdistan24.net/en/news/e3a15126-8cc8-4ee5-8d2f-8bdac85ec090>, դիտվել է՝ 05.10.2023:

177 “Iraq: Saddam Hussein’s Defense Minister – Sultan Hashim Dies in Prison,” <https://eurasianimes.com/iraq-saddam-husseins-defense-minister-sultan-hashim-dies-in-prison/>, դիտվել է՝ 05.10.2022:

178 “Chemical Ali sentenced – again -- to death,” *CNN*, December 2, 2008, <http://edition.cnn.com/2008/WORLD/meast/12/02/iraq.chemicalali/index.html>, դիտվել է՝ 18.02.2023:

2009 թ. մարտի 2-ին Մաջիդը երրորդ անգամ է դատապարտվում մահապատժի, այս անգամ արդեն՝ 1999 թ. մեծ այաթոլլա Մոհամմադ ալ Սադրի սպանության համար¹⁷⁹: Մարտի 17-ին Մաջիդին մահապատժի ենթարկելու հարցում Իրաքի նախարարների կաբինետը սկսում է ճշում գործադրել նախագահական խորհրդի վրա¹⁸⁰: Իսկ ահա 2010 թ. հունվարի 17-ին Ալի Հասան ալ Մաջիդը չորրորդ անգամ է մահապատժի դատապարտվում, այս անգամ՝ 1988 թ. Հալաբջայի վրա թունավոր գազերով հարձակման գործում ներգրավված լինելու համար, որի հետևանքով զոհվել է մոտ 5 000 իրաքցի¹⁸¹: Ի վերջո 2010 թ. հունվարի 25-ին Մաջիդը կախաղան է բարձրացվում Բաղդադում¹⁸²:

«Անֆալ»-ի հիշողությունը և ճանաչումը

2010 թ. մարտի 1-ին Իրաքի բարձրագույն քրեական դատարանը Հալաբջայի կոտորածը ճանաչում է որպես ցեղասպանություն: Քուրդիստանի տարածաշրջանային կառավարությունը ողջունում է այդ որոշումը¹⁸³: Նույն թվականի մարտի 20-ին Կանադայի խորհրդարանը բանաձև է ընդունում՝ Հալաբջայի վրա հարձակումը ճանաչելով որպես մարդկության դեմ ուղղված հանցագործություն¹⁸⁴:

Իրաքի գերագույն քրեական դատարանը 2010 թ. ձերբակալության հրամանագիր է հրապարակում 258 քուրդ մուսթաշարերի¹⁸⁵ համար, որոնք «Անֆալ» արշավի ժամանակ Սադամ Հուսեյնի «Բասսա» կուսակցության անդամ են եղել և մեղադրվում էին «Անֆալ»-ի գործողություններին մասնակցելու համար: Օրդերն ուղարկվում է նաև Իրաքյան Քուրդիստանի տարածաշրջանային կառավարության համապատասխան մարմիններին¹⁸⁶: Սակայն Քուրդիստանի տարածաշրջանային կառավարությունը կոնկրետ քայլեր չի ձեռնարկում, և նրանք չեն ձերբակալվում՝ շտրիիվ իշխող կուսակցությունների հետ իրենց ունեցած կապերի: Այս իրողությունն «Անֆալ»-ի զոհերի հարազատների շրջանում գայրույթի պատճառ է դառնում¹⁸⁷:

179 Paul Bartrop, *A Biographical Encyclopedia of Contemporary Genocide: Portraits of Evil and Good* (anta Barbara, CA: ABC-CLIO, 2012), 12.

180 "Iraqi Cabinet presses for 'Chemical Ali's execution," *CNN*, March 17, 2009, <http://edition.cnn.com/2009/WORLD/meast/03/17/iraq.chemical.ali.decision/index.html>, դիտվել է՝ 18.02.2023:

181 Mohammed Tawfeeq, "Saddam cousin 'Chemical Ali' given fourth death sentence," *CNN*, January 17, 2010, <http://edition.cnn.com/2010/WORLD/meast/01/17/iraq.chemical.ali.sentence/index.html>, դիտվել է՝ 18.02.2023:

182 "Chemical Ali' hanged in Iraq," *BBC*, January 25, 2010, https://www.bbc.co.uk/worldservice/news/2010/01/100125_chemical_ali.shtml, դիտվել է՝ 18.02.2023:

183 Robert A. Burke, *Counter-Terrorism for Emergency Responders* (Boca Raton: CRC Press, 2017), 448.

184 "Canada's parliament passes Motion on Halabja as a crime against humanity," <https://ekurd.net/mismas/articles/misc2010/3/state3679.htm>, դիտվել է՝ 18.02.2023:

185 Քրդական ցեղային խորհրդականներ:

186 "Arrest warrant for Baathist Kurds," October 28, 2010, <https://anfenglish.com/news/arrest-warrant-for-baathist-kurds-2277>, դիտվել է՝ 01.05.2023:

187 Dana Taib Menmy, "More victims of Saddam's purge found, Kurds seek justice," *Al-Monitor*, August

Իրաքի քրդերի շրջանում «Անֆալ»-ը *կոլեկտիվ տրավմա* է համարվում և Իրաքի քրդական ազգային ինքնության կարևոր բաղկացուցիչ տարր է դարձել¹⁸⁸: 2007 թ. Քուրդիստանի տարածաշրջանային կառավարությունը ապրիլի 14-ը հայտարարում է որպես «Անֆալ» արշավի հիշատակի օր: Օրվա ընտրությունը Քուրդիստանի խորհրդարանի խոսնակ Ադնան Մուֆթին բացատրում էր նրանով, որ թեև «Անֆալ»-ը սկսվել է 1988 թ. ապրիլի 14-ից առաջ, սակայն «Բասա» կուսակցության ղեկավարած կառավարությունն այդ օրն է սկսել «Անֆալ»-ի ամենամեծ գործողությունները Գարմիանի շրջաններում՝ Սուլեյմանիայի հարավում և հարավ-արևելքում¹⁸⁹: Հարկ է նկատել, որ իրաքցի քրդերի դեմ իրագործված ցեղասպանության գոհերի հիշատակի ոգեկոչման արարողություններ են տեղի ունենում նաև այն երկրներում, որտեղ կազմակերպված քրդական համայնք կա¹⁹⁰:

ԱՄՆ-ի գլխավորած կռալիցիայի՝ Իրաք ներխուժումից հետո Իրաքյան Քուրդիստանում հուշարձաններ և թանգարաններ են հայտնվում՝ նվիրած քուրդ ժողովրդի տառապանքներին: 2003 թ. Սուլեյմանիայում՝ Իրաքի գլխավոր անվտանգության վարչության նախկին «Ամնիա Սուրակա» բանտում թանգարան է հիմնվում, որտեղ քուրդ բանտարկյալները ֆիզիկական, մտավոր նվաստացումների և կտտանքների են ենթարկվել: Շենքը չեն նորոգել ցույց տալու համար Սադամ Հուսեյնի իշխանության գործած դաժանությունները¹⁹¹:

Թանգարանում ցուցադրված են մանեկեններ, որոնց միջոցով ներկայացվում է, թե ինչպես են մարդկանց խոշտանգել բանտում: Ջարդված հայելիների 182 000 բեկորները խորհրդանշում են ցեղասպանական «Անֆալ» արշավի ժամանակ սպանված քրդերի ոգեկոչումը¹⁹², 4 500 լուսարձակները ներկայացնում են Հուսեյնի վարչակարգի ավերած քրդական գյուղերը¹⁹³: «Անֆալ»-ին նվիրված մեկ այլ ցուցահանդես կա՝

7, 2019, <https://www.al-monitor.com/originals/2019/08/anfal-genocide-kurdistan-iraqi-saddam.html>, դիտվել է՝ 18.02.2023; Nahwi Saeed, “Why is Reconciliation so Important in Iraqi Kurdistan? The Case of Anfal”, <https://blogs.lse.ac.uk/mec/2021/04/28/why-is-reconciliation-so-important-in-iraqi-kurdistan-the-case-of-anfal/>, դիտվել է՝ 01.02.2023; “Families of Anfal victims in Iraqi Kurdistan demand the arrest of former regime’s Kurdish agents,” *Ekurd Daily*, May 25, 2014, <https://ekurd.net/mismas/articles/misc2014/5/state8020.htm>, դիտվել է՝ 18.02.2023:

188 Cockrell-Abdullah, “Constituting Histories Through Culture in Iraqi Kurdistan,” *Journal of Critical Global South Studies* 2, no. 1 (2018): 70.

189 “Anfal campaign receives a national day of remembrance,” Archived from the original on 7 January 2019, <https://web.archive.org/web/20190107074855/http://cabinet.gov.krd/a/d.aspx?s=010000&l=12&a=17470>, դիտվել է՝ 18.02.2023:

190 Mari Toivanen and Bahar Baser, “Remembering the Past in Diasporic Spaces: Kurdish Reflections on Genocide Memorialization for Anfal,” *Genocide Studies International*, 13, no. 1 (2019): 17-18.

191 Peggy Faw Gish, with a foreword by Jonathan Wilson-Hartgrove, *Walking Through Fire: Iraqis’ Struggle for Justice and Reconciliation* (Eugene, Ore: Cascade Books, 2013), 163.

192 Orlando Crowcroft, “The World’s Most Depressing Museum is in Iraq, of course,” *Vice News*, October 31, 2013, <https://www.vice.com/en/article/4w7dv9/sulaymaniyahs-main-tourist-attraction-is-a-torture-museum>, դիտվել է՝ 18.02.2023:

193 Autumn Cockrell-Abdullah, “Constituting Histories Through Culture in Iraqi Kurdistan,” *Zanj: The Journal of Critical Global South Studies* 2, no. 1 (2018): 75.

արտաշիրմված մարմինների նկարներով և սպանված կամ անհետացած նշանավոր քրդերի անուններով:

2003 թ. մարտին մեծ մասամբ ավերված Հալաբջայում կառուցվում է նահատակների հուշարձան՝ նվիրված 1988 թ. սպանված հազարավոր մարդկանց: Հալաբջայի իրադարձությունների 15-ամյակին հիշատակի միջոցառումներ են տեղի ունենում¹⁹⁴:

2006 թ. մարտի 16-ին մի քանի հազար բնակիչ անկարգություններ է կազմակերպում՝ ի նշան բողոքի, թե նվիրաբերված միջոցները գողացվել են, և ավերված քաղաքը չի վերակառուցվել: Դեպի հուշարձան պաշտոնյաների մուտքը արգելափակելու ցուցարարների փորձերն ավարտվում են անվտանգության ուժերի՝ ամբոխի վրա կրակոցներով: Մեկ ցուցարար է սպանվում, տասնյակ մարդիկ՝ վիրավորվում: Ցուցարարները ներխուժելով հրդեհում են հուշարձանը՝ ոչնչացնելով նաև արխիվների մեծ մասը¹⁹⁵: Սակայն հուշահամալիրը, որը հայտնի է որպես Հալաբջայի հուշարձան և խաղաղության թանգարան, հետագայում վերակառուցվում է¹⁹⁶:

«Անֆալ» արշավի ընթացքում գոհվածների հարազատները վերջին տարիներին խանգարել են անգամ ոգեկոչման արարողությունը՝ մեղադրելով քուրդ պաշտոնյաներին իրենց խնդրանքներին չընդառաջելու և փոխհատուցումները նվազեցնելու համար: Քուրդիստանի իշխանությունների հասցեին քննադատություններ են հնչում նաև կոռուպցիայի, ընտանեավարության և նավթային եկամուտների սխալ կառավարման վերաբերյալ¹⁹⁷:

2014 թ. ապրիլի 29-ին Հաազայում՝ Քիմիական գենքի արգելման կազմակերպության կենտրոնակայանի այգում հուշարձան է բացվում՝ նվիրված 1988 թ. Իրաքում Հալաբջայի քրդերի վրա քիմիական հարձակման գոհերի հիշատակին¹⁹⁸: Իսկ Էրբիլի կենտրոնում նախատեսվում է կառուցել Քուրդիստանի թանգարան: Ճարտարապետ Դենիել Լիբեսկինդը 2016 թ. ապրիլին Սան Ֆրանցիսկոյում «Bloomberg Businessweek Design» կոնֆերանսի ժամանակ ներկայացնում է Քուրդիստանի թանգարանի դիզայնը¹⁹⁹: Վերջինս հայտարարում է, որ թանգարանը մտադիր է ստեղծել «Քուր-

194 “A memorial to Saddam’s victims,” *NBC News*, March 16, 2003, <https://www.nbcnews.com/id/wbna3070505>, դիտվել է՝ 01.06.2022:

195 John Cookson, *The Kurds: My Friends in the North* (New York: Hybrid Global Publishing, 2021), 162; Winthrop Rodgers, “Halabja anniversary takes a political turn,” *Al-Monitor*, March 23, 2022, <https://www.al-monitor.com/originals/2022/03/halabja-anniversary-takes-political-turn>, դիտվել է՝ 01.06.2022; Robert F. Worth, “Kurds Destroy Monument in Rage at Leadership,” *The New York Times*, March 17, 2006, <https://www.nytimes.com/2006/03/17/world/middleeast/kurds-destroy-monument-in-rage-at-leadership.html>, դիտվել է՝ 01.06.2022; Amy Rubin, “Memorial to Gas Attack Victims Spurs Controversy,” https://www.pbs.org/america/builds2/memorial/memorial_halabja.html, դիտվել է՝ 01.06.2023:

196 Geoff Hann, Karen Dabrowska, *Tina Townsend-Greaves, Iraq: The ancient sites and Iraqi Kurdistan* (Guilford, CT: Bradt Travel Guides, 2015), 409.

197 Aras Ahmed Mhamad, “Mourning the Kurdish victims of the Black Anfal Campaign,” <https://www.newarab.com/opinion/mourning-kurdish-victims-black-anfal-campaign>, դիտվել է՝ 01.06.2022:

198 “Halabja monument opens in the Hague,” *Anadolu*, April 29, 2014, <https://www.aa.com.tr/en/archive/halabja-monument-opens-in-the-hague/163408>, դիտվել է՝ 01.06.2022:

199 Studio Libeskind, “The Kurdistan Museum,” *Architect Magazine*, April 12, 2016, https://www.architectmagazine.com/project-gallery/the-kurdistan-museum_o, դիտվել է՝ 01.06.2022:

դիստանի տարածաշրջանում առաջին խոշոր կենտրոնը քուրդ ժողովրդի պատմության և մշակույթի համար»²⁰⁰:

Նախատեսվում է, որ թանգարանը ունենալու է չորս անկանոն ձևով հատվածներ, և երկու ուղիներ, որոնք կոչվելու են «Անֆալյան գիծ» և «Ազատության գիծ». դրանք կրաժանեն թանգարանը²⁰¹: Ենթի չորս երկրաչափական հատվածները խորհրդանշելու են քրդական շրջանները Թուրքիայում, Սիրիայում, Իրանում և Իրաքում: «Անֆալյան գիծը» խորհրդանշելու է Սադամ Հուսեյնի՝ քրդերի դեմ իրագործված ցեղասպանությունը, իսկ կանաչով լցված վանդակավոր կառույցը՝ «Ազատության գիծը», ձգվելու է դեպի երկինք և ավարտվելու հավերժական բոցով, որը խորհրդանշական իմաստ ունի քրդական մշակույթում²⁰²:

«Human Rights Watch» իրավապաշտպան կազմակերպությունը 1993 թ. հետաքննություն անցկացնելուց հետո միջազգային հանրությանը կոչ է անում «Անֆալ» արշավը ճանաչել որպես ցեղասպանություն²⁰³: Կազմակերպությունը փորձում էր ցեղասպանության ճանաչման հարցը ՄԱԿ-ի համար դարձնել առաջնային, սակայն այդ ջանքերը քակցություն չեն ստանում ՄԱԿ-ի անդամ պետություններից:

«Անֆալ»-ի միջազգային ճանաչմանը հասնելու հարցում քրդերի գործուն քայլերը սկսվում են 2008 թ. սկզբից: Այդ ժամանակ Իրաքի խորհրդարանը 1988 թ. իրաքյան ուժերի իրագործած «Անֆալ» արշավը ճանաչում է որպես քրդերի դեմ ուղղված ցեղասպանություն²⁰⁴:

«Անֆալ»-ի միջազգային ճանաչման գործընթացը սկսվում է 2012 թ., երբ նոյեմբերին Նորվեգիայի խորհրդարանն «Անֆալ» արշավը և Հալաբջայի թունավոր գազով հարձակումը ճանաչում է որպես ցեղասպանություն²⁰⁵: Նույն տարվա դեկտեմբերի 5-ին Շվեդիայի խորհրդարանն է ճանաչում «Անֆալ»-ը որպես ցեղասպանություն²⁰⁶: Շվեդիայի ճանաչման հարցում հատկապես մեծ են եղել քրդական սփյուռքի գործադրած ջանքերը, որը 1970-ականներից շատ ակտիվ գործունեություն է ծավալում:

200 “Exclusive Video: Kurdistan Museum design unveiled,” <https://www.kurdistan24.net/en/story/4932-EXCLUSIVE-VIDEO-Kurdistan-Museum-design-unveiled>, դիտվել է՝ 01.06.2022:

201 Julia Franz and Meara Sharma, “The Kurds have no country of their own and their story is largely untold. A planned museum in Erbil aims to change that,” <https://theworld.org/stories/2017-01-30/kurds-have-no-country-their-own-and-their-story-largely-untold-planned-museum>, դիտվել է՝ 05.06.2023:

202 “Kurdistan Museum,” <https://kurdistanmemoryprogramme.com/kurdistan-museum/>, դիտվել է՝ 05.05.2023:

203 Middle East Watch/Human Rights Watch, *Genocide in Iraq*.

204 Abdel Hamid Zebari, “Iraqi Kurds Seek Recognition of Genocide by Saddam,” *Al-Monitor*, March 7, 2013, <https://www.al-monitor.com/originals/2013/03/iraq-kurds-genocide.html>, դիտվել է՝ 01.06.2022:

205 Ofra Bengio, “Israel Owes It to the Kurds to Recognize Halabja as Genocide,” *Haaretz*, April 4, 2013, <https://www.haaretz.com/opinion/2013-04-04/ty-article/ofra-bengio-israel-stand-with-kurds/0000017f-dbc4-db5a-a57f-dbeec8400000>, դիտվել է՝ 01.06.2022; Kurdistan Regional Government-Iraq Representation in Austria, “Anfal and Halabja: A dark period of Kurdish history,” <http://austria.krg.org/en/ein-dunkles-kapitel-der-kurdischen-geschichte-2/>, դիտվել է՝ 05.05.2023:

206 “The Swedish Parliament Recognizes the Anfal Campaign as Genocide on Kurds,” <https://www.gulanmedia.com/en/story/110517/1621545139-2747-the-swedish-parliament-recognizes-the-anfal-campaign-as-genocide-on-kurds>, դիտվել է՝ 05.05.2023:

Բացի այդ՝ Շվեդիայի խորհրդարանում քրդական ծագում ունեցող բազմաթիվ պատգամավորներ կան²⁰⁷:

2013 թ. փետրվարի 28-ին Մեծ Բրիտանիայի համայնքների պալատը «Անֆալ»-ը պաշտոնապես ճանաչում է որպես ցեղասպանություն²⁰⁸: Ճանաչման արշավը ղեկավարել է պահպանողական պատգամավոր Նադիին Չահավին, որը ծագումով քուրդ է²⁰⁹: Սակայն բրիտանական կառավարությունը պնդում էր, որ յուրաքանչյուր պաշտոնական հռչակում, որ «Անֆալ»-ի գործողությունները ցեղասպանություն են, պետք է բխի դատարաններից և ոչ թե քաղաքական մարմնից²¹⁰:

Այնուամենայնիվ, պետք է նկատի ունենալ, որ իրաքցի քրդերը չեն մոռացել վարչապետ Թեոչերի օրոք Սադամ Հուսեյնի գինելու հարցում Մեծ Բրիտանիայի մեղսակցության մասին: Թեոչերի աջակցության մասին փաստերը բացահայտվում են 2011 թ., երբ 1981 թ.-ից սկսած պետական գաղտնի փաստաթղթերը հրապարակվում են: Այդ փաստաթղթերի համաձայն՝ Թեոչերը հավանություն է տվել Իրաքի հետ ուղղակի պայմանագրերին և աչք փակել «ոչ մահաբեր» ուղղակի տեխնիկայի շարունակական վաճառքի վրա²¹¹:

Մեծ Բրիտանիայի համայնքների պալատի որոշմանը հետևում է Հարավային Կորեայի խորհրդարանի ճանաչումը²¹²: Իրաքում Կորեայի դեսպանը 2013 թ. հունիսին հայտարարում է, որ իր երկիրը պաշտոնապես ճանաչում է քրդերի ցեղասպանությունը, և միջազգային հանրությանը խնդրում անել ամեն ինչ Քուրդիստանում նման ողբերգությունից խուսափելու համար²¹³:

2015 թ. հուլիսի 29-ին քրդերի ցեղասպանությունը ճանաչող երկկուսակցական բանաձև է ներկայացվում ԱՄՆ Կոնգրեսի ներկայացուցիչների պալատում, որում կոչ էր արվում ԱՄՆ կառավարությանը «ճանաչել Իրաքում քուրդ ժողովրդի դեմ իրագործված ցեղասպանության արշավը»²¹⁴: Մյուս երկրներում, այդ թվում՝ Կա-

207 Bahar Baser & Mari Toivanen, “The politics of genocide recognition: Kurdish nation-building and commemoration in the post-Saddam era,” *Journal of Genocide Research* 19, no. 3 (2017): 13.

208 UK Parliament, “Recognition of the Kurdish Genocide,” <https://edm.parliament.uk/early-day-motion/45337/recognition-of-the-kurdish-genocide>, դիտվել է՝ 03.05.2023:

209 Gary Kent, “Historic Debate Secures Parliamentary Recognition of the Kurdish Genocide,” *HuffPost*, May 1, 2013, https://www.huffingtonpost.co.uk/gary-kent/parliamentary-recognition-of-the-kurdish-genocide_b_2789300.html, դիտվել է՝ 01.06.2022:

210 Bruce P. Montgomery, *The Seizure of Saddam Hussein’s Archive of Atrocity* (Lanham, MD: Lexington Books, 2019), 71.

211 Sofia Barbarani, “Iraq Kurds press states to recognize the genocide,” *Al Jazeera*, April 14, 2014, <https://www.aljazeera.com/features/2014/4/14/iraq-kurds-press-states-to-recognise-genocide>, դիտվել է՝ 01.06.2022:

212 Ihsan, *Nation Building in Kurdistan*, 139.

213 “South Korea Recognizes Kurdish Genocide,” <https://www.gulanmedia.com/en/story/111508/1621546138-3847-south-korea-recognizes-kurdish-genocide>, դիտվել է՝ 01.06.2022:

214 Bruce P. Montgomery, *The Seizure of Saddam Hussein’s Archive of Atrocity*, 71; H.Res.403 - Recognizing the campaign of genocide against the Kurdish people in Iraq, <https://www.congress.gov/bill/114th-congress/house-resolution/403/text?r=80&s=1>, դիտվել է՝ 01.11.2022:

նադայում²¹⁵, Նիդերլանդներում, Գերմանիայում²¹⁶, Ֆրանսիայում²¹⁷ և Իսրայելում²¹⁸, նույնպես քննարկումներ են ընթանում «Անֆալ»-ը որպես ցեղասպանություն ճանաչելու ուղղությամբ²¹⁹:

Օրինակ՝ Գերմանիայի խորհրդարանը դատապարտել է «Անֆալ»-ը, սակայն չի ճանաչել այն որպես ցեղասպանություն, և քրդերը Գերմանիայի դժկամությունը պայմանավորում են նաև նրանով, որ գերմանական ընկերությունները Հուսեյնի վարչակարգին թունավոր գազ են վաճառել ու խուսափում են փոխհատուցման հարցից²²⁰:

Ուշագրավ է, որ ՄԱԿ-ը և Եվրախորհրդարանն անցած տարիներին «Անֆալ»-ի հիշատակի միջոցառումներ են անցկացրել: 2012 թ. մարտի 8-ին Եվրախորհրդարանում համաժողով է տեղի ունենում՝ նվիրված Հալաբջայի հարձակմանը՝ որպես ցեղասպանություն²²¹:

Ինչ վերաբերում է Թուրքիայի դիրքորոշմանը, ապա այդ երկրում քրդամեն ժողովուրդների դեմոկրատական կուսակցությունը, խորհրդարանի որոշ պատգամավորներ, մի շարք կազմակերպություններ բազմիցս արժարծել են քրդերի ցեղասպանությունը ճանաչելու հարցը²²²: Պաշտոնական Անկարան, սակայն, հայտարարում է, որ պայքարում է քուրդ անջատողականների դեմ, և հրաժարվում է ճանաչել «Անֆալ»-ի հարձակումները որպես ցեղասպանություն: Մյուս կողմից էլ՝ շարունակում է Հայոց ցեղասպանության պատմական իրողությունը հերքելու ժխտողական քա-

215 Ava Homa, “Canadian MP introduces motion to recognize Kurdish genocide,” <https://www.kurdistan24.net/en/story/9909-Canadian-MP-introduces-motion-to-recognize-Kurdish-genocide>, դիտվել է՝ 01.05.2023:

216 “Die Linke calls for Germany to recognize genocide of Kurds in Iraq,” <https://morningstaronline.co.uk/article/w/die-linke-calls-for-germany-to-recognise-genocide-of-kurds-in-iraq>, դիտվել է՝ 01.05.2023:

217 Alannah Travers, “France National Assembly rejects resolution recognizing genocide against Kurds,” <https://www.rudaw.net/english/world/26112021>, դիտվել է՝ 01.05.2023:

218 Jonah Naghi, “Recognizing the Kurdish Holocaust,” <https://israelpolicyforum.org/2017/03/21/recognizing-kurdish-holocaust/#>, դիտվել է՝ 01.05.2023:

219 Ofra Bengio, “Israel Owes It to the Kurds to Recognize Halabja as Genocide.”

220 Bahar Baser & Mari Toivanen, “The politics of genocide recognition,” 16.

221 “The Kurdish Genocide Achieving Justice through EU Recognition,” https://www.europarl.europa.eu/meetdocs/2009_2014/documents/d-iq/dv/03_kurdishgenocidesofanfalandhalabja_03_kurdishgenocidesofanfalandhalabja_en.pdf; “Final declarations from the Halabja conference in European Parliament”, Halabja Conference, March 8, 2012, <https://www.peaceinkurdistancampaign.com/final-declarations-from-the-halabja-conference-in-european-parliament/>, դիտվել է՝ 01.05.2023:

222 “HDP calls on Turkish parliament to recognise Halabja massacre as genocide,” <https://www.rudaw.net/english/middleeast/turkey/16032017>, դիտվել է՝ 20.01.2023; “Turkey’s pro-Kurdish party asks parliament to recognize Anfal killings as genocide,” *Duvar English*, April 14, 2020, <https://www.duvarenglish.com/human-rights/2020/04/14/turkeys-pro-kurdish-party-asks-parliament-to-recognize-anfal-killings-as-genocide>, դիտվել է՝ 01.06.2022; “HDP calls for parliamentary recognition of Halabja Massacre as Kurdish Genocide,” *Agos*, March 17, 2015, <https://www.agos.com.tr/en/article/10905/hdp-calls-for-parliamentary-recognition-of-halabja-massacre-as-kurdish-genocide#:~:text=HDP%20calls%20for%20parliamentary%20recognition%20of%20Halabja%20Massacre%20as%20Kurdish%20Genocide>, դիտվել է՝ 01.06.2022; “İHD: Turkey should recognize Halabja Massacre as a genocide,” <https://m.bianet.org/bianet/human-rights/259140-ihd-turkey-should-recognize-halabja-massacre-as-a-genocide>, դիտվել է՝ 20.05.2023:

դաքականությունը: Եվ սա տեղի է ունենում այն պայմաններում, երբ Թուրքիան ճանաչում է Հոլոքոստի, Բոսնիայի, Ռուանդայի և Կամբոջայի ցեղասպանությունները²²³:

Ըստ քրդական աղբյուրների՝ Թուրքիան հակաահարելչական քողի ներքո կատարվող գործողությունների ընթացքում պարբերաբար քիմիական զենք է կիրառում քրդերի դեմ նաև Իրաքյան Քուրդիստանում: 2021 թ. ապրիլի 24-ին Թուրքիան Քուրդիստանի աշխատավորական կուսակցության դեմ նախաձեռնում է «Ճանկկայծակ» գործողությունը, որի ընթացքում քիմիական զենք է կիրառում: Քուրդիստանի համայնքների միության (KCK) խոսնակ Զազրոս Հիվան բրիտանական «Morning Star» օրաթերթի հետ զրույցում այս իրադարձության մասին ասում է. «Դա քրդերի դեմ ուղղված ցեղասպանական արշավի մի մասն է, որը միտումնավոր կերպով համընկնում է Հայոց ցեղասպանության 106-րդ տարելիցի հետ: Քրդերին ուղղված ուղերձը պարզ է. «Մենք ձեզ կսպանենք այնպես, ինչպես 20-րդ դարասկզբին սպանեցինք հայերին»²²⁴:

2022 թ. հոկտեմբերին քրդական մի շարք կուսակցություններ և կազմակերպություններ դատապարտում են Թուրքիայի ձեռնարկած անդրսահմանային գործողությունների շրջանակներում քիմիական զենքի կիրառումը Իրաքյան Քուրդիստանում՝ Թուրքիայի գործողությունները նմանեցնելով քիմիական զենքի օգտագործմամբ Հալաբջա քաղաքի վրա Իրաքի բռնապետ Սադամ Հուսեյնի կատարած հարձակմանը²²⁵: Իսկ քուրդ պատմաբան Սեդաթ Ուլուգանան Թուրքիային մեղադրում է, որ քուրդ մարտիկների դեմ քիմիական հարձակումներով այդ երկիրը զբաղված է «ցեղասպանական պրակտիկայով»²²⁶:

Պատահական չէ, որ 1923 թվականից՝ Թուրքիայի Հանրապետության ստեղծումից ի վեր, քրդերի զանգվածային սպանություններ են իրագործվել, ինչպիսիք են Շեյխ Սայիդի, Դերսիմի ապստամբությունների ճնշումն ու Զիլանի կոտորածը: Թուրքական կառավարությունը մինչև 1991 թ. քրդերին դատում էր «լեռնային թուրքերի» շարքին՝ ժխտելով այդպիսի էթնիկ միավորի գոյությունը: Հետևաբար արգելվում էր նաև «քուրդ» և «Քուրդիստան» բառերի հիշատակումը՝ փոխարինվելով դրանք «լեռնային թուրքեր» և «Արևելք» տերմիններով:

223 “Genocides,” <https://weremember.gov.tr/genocides.html>, դիտվել է՝ 20.05.2023:

224 Steve Sweeney, “Turkey accused of chemical weapons attacks in Iraqi Kurdistan,” *Morning Star*, April 27, 2021, <https://morningstaronline.co.uk/article/w/turkey-accused-of-chemical-weapons-attacks-in-iraqi-kurdistan>, դիտվել է՝ 10.05.2023:

225 “Turkey’s chemical use akin to Saddam’s in Halabja: Kurdish organizations,” *Medya News*, October 19, 2022, <https://medyanews.net/turkeys-chemical-use-akin-to-saddams-in-halabja-kurdish-organisations/>, դիտվել է՝ 10.05.2023:

226 “Turkish forces have historically used chemical weapons in a ‘genocide regime’ against Kurds says historian,” *Medya News*, October 26, 2022, <https://medyanews.net/turkish-forces-have-historically-used-chemical-weapons-in-a-genocide-regime-against-kurds-says-historian/>, դիտվել է՝ 10.05.2023:

«Անֆալ»-ը՝ որպես ցեղասպանության օրինակ

Բազմաթիվ մասնագետներ «Անֆալ»-ը դիտարկում են որպես ցեղասպանություն: «Անֆալ» արշավի ընթացքում քուրդ բնակչության մի մասի դեմ կատարված գործողությունները համարվում են ցեղասպանության ամենափաստագրված դեպքերից²²⁷: Որոշ հետազոտողներ այն ընդունում են որպես դասական ցեղասպանություն²²⁸:

Ճիշտ է՝ Իրաքի կառավարության փաստաթղթերը վկայում են Սադամ Հուսեյնի ռեժիմի ցեղասպանական մտադրության մասին, որ կառավարությունը նպատակ է ունեցել սպանել քուրդ բնակիչներին, սակայն «Անֆալ»-ի գործողություններն ավելի շատ կառավարության կենտրոնացված քաղաքականության, այլ ոչ թե համատարած էթնիկ ատելության հետևանք են եղել²²⁹: Այսինքն՝ Իրաքում այդ գործողություններին դրդող ուժն էթնիկ ատելությունը չի եղել: Իրաքի իշխանությունները մի կողմից նպատակ են ունեցել ճշգրիտ քրդական ապստամբ խմբերին, իսկ մյուս կողմից՝ ձգտել են քրդերից մաքրել և արաբացնել Իրաքյան Քուրդիստանի այն տարածքները, որոնք տնտեսապես և քաղաքականապես ռազմավարական նշանակություն են ունեցել²³⁰: Ցեղասպանագետ Սոփիեն Ջեկոբսը կարծում է, որ եթե իրանա-իրաքյան պատերազմը տեղի չունենար, միևնույն է, Սադամ Հուսեյնն այլ պատճառ էր օգտագործելու քրդերին բնաջնջելու համար. Իրաքի շուրջ նրա պանարաբական տեսլականում քրդերի համար տեղ չի եղել²³¹: Իսկ Սամանտա Փաուերը գրում է, որ քուրդ խաղաղ բնակիչները մահապատժի են ենթարկվել ոչ թե այն պատճառով, թե ինչ էին արել, այլ նրա համար, որ քուրդ էին²³²: Իրավունքի պրոֆեսոր Մայքլ Նյուտոնը, որ մասնակցել է Իրաքի բարձրագույն դատարանի կանտոնադրության մշակմանը և 2006-2007 թթ. ծառայել որպես Իրաքի դատական պալատների միջազգային իրավունքի հարցերով խորհրդական, նշում է, որ «Անֆալ»-ի գործով դատարանի առաջ կանգնած ամբաստանյալները կանխամտածված, համակարգված և կազմակերպված արշավների շարք են անցկացրել, որոնց նպատակն է եղել Հյուսիսային Իրաքում արմատախիլ անել քրդական քաղաքակրթության և մշակույթի բոլոր հետքերը²³³:

Ցեղասպանագետ Հենրի Թերիոն «Անֆալ»-ի ցեղասպանական գործընթացը համապատասխան է համարում ցեղասպանագետ Ռոջեր Սմիթի մշակած «մենաշնոր-

227 Michiel Leezenberg, “The Anfal Operations in Iraqi Kurdistan,” 375.

228 Michael A. Newton, “The Anfal Genocide: Personal Reflections and Legal Residue”, *Vanderbilt Law Review* 40, no. 5 (2021): 1536.

229 Michiel Leezenberg, “The Anfal Operations in Iraqi Kurdistan,” 375, 382.

230 Sherko Kirmanj, Aram Rafaat, “The Kurdish genocide in Iraq: The Security-Anfal and the Identity-Anfal,” *National Identities* 23, no. 2 (2020): 18.

231 Steven L. Jacobs, “Kurdish Genocide and Saddam Hussein,” in *Modern Genocide: Analyzing the Controversies and Issues*, ed. Paul R. Bartrop (Santa Barbara: ABC-CLIO, 2018), 192.

232 Samantha Power, *A Problem from Hell: America and the Age of Genocide* (New York: Basic Books, 2013), 172.

233 Michael A. Newton, “The Anfal Genocide: Personal Reflections and Legal Residue”, *Vanderbilt Law Review* 40, no. 5 (2007): 1525.

հային ցեղասպանության»²³⁴ կատեգորիային, որը ներկայացնում է այն դեպքերը, երբ ցեղասպանությունն իրագործվում է հասարակության ներսում մի խմբի ձեռքով ընդդեմ նույն հասարակության մեկ կամ մի քանի այլ խմբերի՝ իշխանություն ձեռք բերելու և/կամ ամրապնդելու համար: «Անֆալ»-ի գործողություններով նպատակ է դրված եղել ոչնչացնել քրդերի կյանքը, սոցիալական և քաղաքական կառույցները, քրդական ինքնությունն ու ապահովել Հուսեյնի և «Բաաս» կուսակցության իշխանությունը Իրաքում: Թերիոն «Անֆալ»-ը համեմատում է Թուրքիայում քրդերի էթնոցիդի կամ թուրքացման քաղաքականության հետ²³⁵:

Կարևոր է այն հանգամանքը, որ Սադամ Հուսեյնը ցեղասպանական գործողություններ է իրագործել քրդերի դեմ այն պայմաններում, երբ քրդական ինքնապաշտպանական ջոկատները դիմադրում էին իրաքյան զինված ուժերին: Իսկ ինքնապաշտպանության դիմելու հանգամանքը որևէ կերպ չի խանգարել, որպեսզի իրաքյան դատարանը Հուսեյնի իշխանության գործողությունները որակի որպես ցեղասպանություն: Իսկ համեմատության շրջանակում այս իրողությունը հիմնագուրկ է դարձնում թուրքական ժխտողականների տարածած այն թեզը, թե Հայոց ցեղասպանության ժամանակ հայերն ապստամբել կամ ինքնապաշտպանության են դիմել, դրա համար էլ կոտորվել են:

THE “ANFAL” CAMPAIGN AGAINST THE KURDS OF IRAQ

Narek M. Poghosyan

Armenian Genocide Museum-Institute Foundation, Armenia

SUMMARY

During the active regional ethnopolitical ferment, the Kurds appeared in genocidal processes over time, acting as perpetrators, witnesses, casual observers and saviors, as it happened during the massacres of Armenians, Greeks, Assyrians, and Yezidis in the Ottoman Empire.

In another period, 1987-1989, the Kurds were already the target of genocidal violence, when Saddam Hussein's regime launched the campaign called “Anfal” against the Kurdish population of Northern Iraq, which was carried in a total of eight phases and caused thousands of Kurds to be killed or displaced. The Arabization process was one of the main elements of Anfal campaign.

Moreover, the attacks against the Kurdish population were accompanied by the use of

234 Roger Smith, “Human Destructiveness and Politics: The Twentieth Century as an Age of Genocide,” in *Genocide and the Modern Age*, ed. Walliman and Dobkowski, (Syracuse: Syracuse University Press: 2000), 25-26.

235 Henry C. Theriault, “The Role of Turkish Policy Regarding Kurdish Statehood,” in *Modern Genocide: Analyzing the Controversies and Issues*, ed. Paul R. Bartrop (Santa Barbara: ABC-CLIO, 2018), 211-212.

chemical weapons. Especially during the attack on Halabja, chemical weapons were used against a large number of civilians.

However, after the overthrow of Saddam Hussein's regime in 2003, Iraq, facing the crimes committed by his government, not only initiated legal proceedings on the Anfal issue but also recognized the Anfal campaign as genocide. And among Iraqi Kurds, the memory of Anfal became one of the important components of the Kurdish national identity.

Key words: Kurds, Hamidiye regiments, Ottoman Empire, Iraqi Kurdistan, Genocide, crimes against humanity, Iran-Iraq War, chemical weapons, Halabja, Arabization.

КАМПАНИЯ АНФАЛЬ ПРОТИВ КУРДОВ ИРАКА

Нарек М. Погосян

Фонд “Музей-Институт Геноцида армян,” Армения

РЕЗЮМЕ

В результате активных региональных этнополитических брожений курды со временем оказались в геноцидных процессах, выступая в роли виновников, свидетелей, случайных наблюдателей и спасителей, как это произошло во время массовых убийств армян, греков, ассирийцев и езидов в Османской империи.

В другой период, в 1987-1989 годах, курды уже стали объектом геноцидного насилия, когда режим Саддама Хусейна начал операцию под названием «Анфаль» против курдского населения Северного Ирака, которая проходила в общей сложности в восемь этапов и привела к гибели или перемещению тысячи курдов. А процесс арабизации был одним из главных элементов Анфалья.

Нападения на курдское население сопровождалось применением химического оружия. Особенно во время нападения на Халабджу химическое оружие было применено против большого количества мирных жителей.

После свержения режима Саддама Хусейна в 2003 году Ирак, столкнувшись с преступлениями, совершенными его правительством, не только инициировал судебное разбирательство по вопросу Анфаль, но и признал кампанию Анфаль геноцидом. Среди иракских курдов память об Анфале стала одной из важных составляющих курдской национальной идентичности.

Ключевые слова: Курды, гамидийские полки, Османская империя, Ирак, Иракский Курдистан, геноцид, преступления против человечности, Ирано-иракская война, химическое оружие, Халабджа, арабизация.

REFERENCES

«1915 թ. հետքերով գնացող «Հարյուրամյա ցավը» վերակենդանացած հիշողության ուժիմն ու այն ընդհատող հիշողության ջարդն է» [The “Hundred Years’ Pain” in the footsteps of 1915 is a revived memory regime and the memory massacre that interrupts it]. <https://akunq.net/am/?p=60728>;

«Մեր պապերը մասնակցել են հայերի ջարդերին. քուրդ քաղաքապետ» [Our grandfathers participated in massacres of Armenians: Kurdish mayor]. *Civilnet*, December 17, 2014, <https://shorturl.at/clnAM>;

«Սպանե՛ք յոթ հայի և դրախտ կընկնեք. քրդերի վկայությունները Յեղասպանության մասին» [Kill seven Armenians and you will go to heaven: Kurdish testimonies about the Genocide]. *Civilnet*, February 12, 2015, <https://shorturl.at/glrHS>;

«Ֆիրաթ Այդինքայա. Քրդերը և Հայոց ցեղասպանությունը 8 հարցի միջոցով» [Firat Aydinkaya: The Kurds and the Armenian Genocide through 8 questions]. <https://akunq.net/am/?p=74606>;

Bayburdyan, Vahan. *Հայ-քրդական հարաբերությունները Օսմանյան կայսրությունում XIX դարում և XX դարի սկզբին* [Armenian-Kurdish relations in the Ottoman Empire in the 19th century and the beginning of the 20th century], ed. H., Inchikyan. Yerevan: Hayastan, 1989;

Bayburdyan, Vahan. *Քրդերը, Հայկական հարցը և հայ-քրդական հարաբերությունները պատմության լույսի ներքո* [Kurds, Armenian question and Armenian-Kurdish relations in the light of history]. Yerevan: Author’s Publication, 2008;

Gyunel Teqin, Gyulich’eq. *Ինձ առանց լվանալու կթաղեք: Քրդերը Հայոց ցեղասպանության մասին* [You will bury me without washing. Kurds about the Armenian Genocide]. Yerevan, Vernatun, 2015;

Hatikyan, Hakob. *Արևմտահայությունն Օսմանյան կայսրության գաղտնի ծառայությունների թիրախում 1878-1923 թթ.* [Western Armenians in the target of the secret services of the Ottoman Empire from 1878 - 1923.]. Yerevan: AATs gitausumnakan kentron, 2016;

Harutyunyan, Gevorg. «1877-1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմը և Հայկական հարցը Սան-Ստեֆանոյի պայմանագրում» [The Russo-Turkish War of 1877-1878 and the Armenian Question in the Treaty of San Stefano]. *Patmabanasirakan Handes* 2 (2006): 29-30;

Hovhannisyanyan, Nikolay. *Քրդերի մասնակցությունը հայերի ցեղասպանությանը. քրդական գործոնը Արևմտյան Հայաստանի հարցի լուծման հայկական հայեցակարգում* [Kurds’ participation in Armenian Genocide: The Kurdish factor in the Armenian concept of solving the issue of Western Armenia]. Yerevan: Tigran Mets, 2016;

Leo. *Հայկական հարցի վավերագրերը* [Documents of the Armenian question]. Yerevan: YSU Publishing, 2014;

Manukyan, Suren. «Հանցակցությունը որպես համախմբող գործոն. Օսմանյան

կայսրությունում 1894-96 թթ. հայերի կոտորածներին քրդերի ներգրավման պատճառների հարցի շուրջ» [Accomplice as a unifying factor: On the question of the reasons for the involvement of the Kurds in the massacres of Armenians in the Ottoman Empire in 1894-96]. *Ts'eghaspanagitakan handes* 6, no. 2 (2018): 24-52;

Poghosyan, Step'an. *Քրդերը և Հայկական հարցը* [Kurds and the Armenian question]. Yerevan: Hayastan, 1991;

Sasuni, Karo. *Քիրտ ազգային շարժումները և հայ-քրտական յարաբերությունները (ԺԵ. դարէն մինչև մեր օրերը)* [Kurdish National Movements and Armenian-Kurdish Relations (From the XV Century to Our Days)]. Beirut: Hamazkayin, 1969:

Հեղինակի մասին
About the Author
Об авторе

Նարեկ Մ. Պողոսյան, պատմական գիտությունների թեկնածու, «Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտ» հիմնադրամի Համեմատական ցեղասպանագիտության բաժնի գիտաշխատող:

Ուսումնասիրությունների ոլորտները՝ Հայոց ցեղասպանության խնդրի ուսումնասիրությունը Ռաֆայել Լեմկինի կողմից, տեխնոլոգիական առաջընթացը և ցեղասպանության իրագործման ռիսկերը, ցեղասպանությունների առանձին օրինակներ (Բանգլադեշ, Կամբոջա, Թիմոր, Անֆալ և այլն), համեմատական ցեղասպանագիտություն, էլիտիցիդ:

Էլ. փոստի հասցե՝ poghosyan.narek@genocide-museum.am

Narek M. Poghosyan, PhD in History, Researcher at the Comparative Genocide Studies Department, Armenian Genocide Museum-Institute Foundation.

Research fields: the study of the Armenian Genocide by Raphael Lemkin, technological progress and the risks of committing Genocide, other genocides (Bangladesh, Cambodia, Timor, Anfal campaign, etc.), comparative genocide studies, eliticide.

E-mail: poghosyan.narek@genocide-museum.am

Нарек М. Погосян, кандидат исторических наук, научный сотрудник Отдела сравнительного геноцидоведения Фонда “Музей-институт Геноцида армян.”

Область исследований – изучение проблемы Геноцида армян Рафаэлем Лемкиным, технологический прогресс и риски совершения геноцида, отдельные примеры геноцидов (Бангладеш, Камбоджа, Тимор, Анфаль и др.), сравнительное изучение геноцидов, элителицид.

Эл. почта: poghosyan.narek@genocide-museum.am